

Rásonyi László

STEIN AURÉL ÉS HAGYATÉKA

SIR AUREL STEIN AND HIS LEGACY

BUDAPEST, 1960

1962-ben lesz Stein Aurél születésének centenáriuma. Szolgáljon ez a tanulmány a közelgő centenáris megemlékezéshez szerény adalékul.

The centenary of Aurel Stein's birth will be in 1962. Let this study serve as a modest contribution to the approaching centennial commemoration.



Stein Aurél utolsó fényképe
Sir Aurel Stein

Rásonyi László

STEIN AURÉL ÉS HAGYATÉKA

SIR AUREL STEIN AND HIS LEGACY

BUDAPEST, 1960

L e k t o r :

DR. BAKTAY ERVIN

DR. SCHER TIBOR

Rásonyi László : Stein Aurél és hagyatéka. — Sir Aurel Stein and his Legacy.

Budapest, 1960. 40 p., 1 t.

(A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai. — Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae. 18.)

ETO 92 (439) Stein

49 Stein

© M T A K ö n y v t á r a, 1 9 6 0

„Minden könyvemet (azoktól eltekintve, amelyek a következő szakaszban meg vannak határozva)¹ a Magyar Tudományos Akadémiának adom, hogy csatolja azokat könyvtárához, mint jelét hálás megemlékezésemnek a segítségért, amelyet onnan kaptam, mint diák — és a buzdításért, melyet nekem, mint tagjának az Akadémia nyújtott.”

Stein Aurél végrendeletének ezen szakasza értelmében — hosszadalmas jogi² és adminisztrációs procedúra után végre 1957 márciusában megérkeztek a hagyatékot tartalmazó ládák az Akadémiára. Ez az 51 ládát megtöltő anyag a nagylelkű adománynak a második része volt. Stein Aurél könyvtárának az a része, amelyet ő nélkülözni tudott, — 1154 db. könyv és különlenyomat — már 1924-ben megérkezett az Akadémia Könyvtárába, s ezenkívül minden művének egy példányát mindjárt a megjelenés után megküldötte. Az Akadémia a kiadványokat jelentőségükhöz képest értékelte, s például amikor az 1922. január 30.-i ülésen Szily Kálmán főkönyvtárnok bejelentette, hogy Stein Aurél megküldötte a „Serindia” öt hatalmas kötetét, Teleki Pál tartalmas előadást tartott a *Serindia* fogalmáról, Szily Kálmán pedig felolvasott Steinnek egy nemrég küldött leveléből:

„Ifjúságom sok kedves emléke fűz engem az Akadémia szép könyvtárához. Ama néhány éven át, melyet mint gimnazista, szülővárosomban töltöttem, sokat jártam olvasótermébe. Ott töltöttem a szülői házon kívül legkellemesebb óráimat; ott kezdtem meg orientalista tanulmányaimat, fáradoztam a szanszkrit nyelvtannal stb.; később is sok hasznos útmutatást és buzdítást nyertem ott régi jóakarómtól, boldogult Hunfalvy Páltól.”

„Nem kell tehát megokolnom, hogy több évvel ezelőtt készült végrendeletemben az Akadémia könyvtárának hagytam könyveimet. Elég szerény gyűjtemény ez, körülbelül 2000 kötet, többnyire az indiai és középpázsiai philologia és régészet köréből. Nem tudom, sok hasznát veheti-e majd a könyvtár a gyarapodásnak. De gondoskodtam arról, hogy minden költség nélkül jussanak a könyvek annak idején Budapestre és semmi feltétel ne akadályozhassa a könyvtárt abban, hogy a nem kívánt munkákat saját céljai érdekében értékesítse.”³

Hogy a hagyaték jelentőségét fölmérhessük, tisztába kell jönnünk Stein Aurél személyével, törekvéseivel, kutató munkásságának irányával, szóval szellemi hagyatékával is; az emberrel és a tudóssal egyaránt.

¹ A végrendelet eredeti szövegében: all my printed books (other than those selected as hereinafter provided) . . .

² A hagyaték egy része éveken át ellenséges állam tulajdonának számított. Az illetékes angol hatóságok az egész ügy lebonyolításában előzékeny magatartást tanúsítottak.

³ Akadémiai Értesítő 1922: 38—39.

Stein Márk Aurél 1862 november 26.-án született Budapesten. Nemcsak a tág látókörű szülők, hanem jóval idősebb Ernest bátyja is arra törekedtek, hogy megadják a tehetséges gyermeknek, majd ifjúnak a teljes szellemi kifejlődés lehetőségét. Így került tízéves korában a 700 éves Kreuz-Schule-ba, Drezdába. Erre a kitűnő iskolára mindig szeretettel gondolt — tanúsítják az iskola évkönyvei és az iskolára vonatkozó jubiláris kiadványok, melyeket még 80 éves korában is gondosan megőrzött. Ott tanulta meg azokat a nyelveket (német, angol, francia), amelyeknek birtokában már ifjú korában látókört, széles alapokat szerezhetett orientalisztikai tanulmányaihoz.

A Kreuz-Schule tanára, Dr. Hausmann volt az, akinek a görög kultúra világtörténeti jelentőségéről tartott előadásai a fiatal gimnazista figyelmét először terelték az Oxus és az Indus közötti területre. Fél évszázaddal később a már világhírű Stein Aurél éppen e tájékkal kapcsolatban írt — Nagy Sándor északindiai hadjáratáról — a Kreuz-Schule 700 éves jubileumára kiadott Festschrift-ben.

A középiskola utolsó éveit itthon végezte, a Kreuz-Schulehoz méltó környezetben, a budapesti evangélikus főgimnáziumban, olyan tanárok vezetése alatt, akik mind neves egyetemi tanárokká, illetve akadémikusokká lettek, mint pl. Böhm Károly, korának legismertebb magyar filozófusa, Lehr Albert, a nagy Arany-kutató, Fröhlich Izidor stb.⁴

Még nem egészen 17 éves, mikor 1879-ben beiratkozik a bécsi egyetemre. Onnan a lipcsei, majd a tübingai egyetemre megy át, mindig oda, ahol korának legjobb indológus és iránista professzoraitól tanulhat. Magyarországon akkor erre még nem volt lehetőség. Mint Rudolf von Roth professzornak, a Védák és az Aveszta új utakat törő kutatójának kedves tanítványa, 1883 tavaszán Tübingenben szerzi meg a bölcsészdoktori oklevelet. Tübingennel később is megtartotta kapcsolatait, főleg von Roth professzorral. El-elmegy oda, mint már híres ember előadást is tart ott, s egyik albumjában sok-sok, huszonöt évvel később készült Ansichtskarte örökíti meg a szép egyetemi város minden zegét-zugát. Talán onnan való hagyatékában a mult századi stílusú, női kézre valló szép könyvjelző is, a beléhímzett „Vergiss mein nicht” felirattal.

A magyar állam évről-évre megújított ösztöndíja is hozzájárul ahhoz, hogy továbbra is külföldön tanulhasson. Így azután 1884-85-ben Cambridge, Oxford és Londonban foglalkozik iranisztikával. Fennmaradt egyetemi jegyzetei szembetűnően mutatják, hogy milyen céltudatossággal, lelkiismeretességgel szerezte meg azt a sokoldalú ismeretanyagot, amely a későbbi nagy feladatok vállalására képessé tette. A Trinity College-ből, Cambridgeből küldi egy tanulmányát, mely a Budapesti Szemlében jelent meg 1885-ben.⁵

1885-86-ban az éppen akkor a Ludovika Katonai Akadémián szervezett első tanfolyamon szolgálta le önkéntesi évét, s az öt rangelső közé került. Mint a budai hegyekben gyakorlatozó önkéntes, a tereptan tanára, Kuess Károly utász-százados vezetése alatt szerezte meg azokat a tereptani, térképezési ismereteket, amelyek révén majd Belső-Ázsia legnagyobb feltérképezőjévé lett. Tanárait, Kuess Károlyon kívül a parancsnokra⁶, Horváth Jenő (később

⁴ Halász Gyula, Stein Aurél. Hatvanadik születésnapja alkalmából. Nyugat XV (1922), 1322—1331.

⁵ Az óperzsa vallásos irodalomról. Budapesti Szemle 1885:CVIII, 365—83.

⁶ „Colonel dear old Szvetics” — írja Stein Aurél az 1886. évi katonai jegyzéknapárban.

tábornok) és Gabányi Géza századosokra, valamint a főiskolára mindvégig hálásan emlékezett, s a főiskola is büszkén vallotta őt tanítványának. Kiadványai, a főiskola szépen dedikált története is megtalálhatók a Stein-hagyatékban.

Mint fiatal magántanár, 1886 őszén a VII. nemzetközi orientalista kongresszuson, Bécsben előadást tart⁷, majd résztvesz egy avesztai kifejezés értelmezésére vonatkozó vitában.

Kísérjük figyelemmel az ezután következő hónapokat hagyatékával hozzáunk került naplószerű följegyzéseiből, amelyek az 1887. évre szóló zsebnaptárában maradtak fenn. Igen érdekesen tárják elénk ezek a telegramm stílusú, éjjél utáni, lefekvés előtti, angol nyelvű följegyzések egy fiatal tudós érvényesülésének a menetét, olyan emberét, aki széleskörű tudásával meg tudja szerezni az akkori világ legkiválóbb orientalistáinak a rokonszenvét, sőt támogatását. Közben sokszor gondol Pestre, s hetenként ír szüleinek a mind barátságosabbá váló idegenből. A nap nagy részét a British Museumban tölti tanulással, de nagy sétákat is tesz keresztül-kasul Londonon. — Jan. 7: „Otthon levelet találtam hazulról. Először címeztek »m. kir. hadnagynak.«” — Jan. 26: „Nagyon kedves, családias ebéd Dr. Rieu-éknél . . . egy török hadifogoly naplójáról is beszélgettünk, aki Caraffa fogságába esett . . .”⁸ — Ápr. 22: „A drága Papa levele várt; nehézségekről ír . . . Trefort miniszter ígéretét nem teljesítették. Kellemetlen érzések a jövő kilátásait illetően . . . hosszú levél drága Mamának.” — Máj. 6-án Sir Henry Rawlinson⁹ hívhatja. — Máj. 7: Sir H. Rawlinsonéknál van, aki az „igazi grandseigneur jóindulatát” tanúsítja iránta. „Diadalmas levelezőlapot írtam drága édesanyámnak.” — Máj. 15: „Körülbelül 18 mérföldet tettem meg” (londoni sétával). — Máj. 16: „Sir Monier Williamsék-nál¹⁰ ebédeltem.” — Máj. 18: „Stewart ezredessel ebédeltem, aki bemutatta nekem Szejid Abbaszt.” — Máj. 19: „Otthon dolgoztam egész napon át. Szejid Abbasz jött 4³⁰-kor; a Gülisztánt olvastuk két óráig.” — Máj. 26-án pár napra Oxfordba utazik, ott megismerkedik néhány kiváló tudóssal. — Jún. 11. „Megnéztem a katonai tornajátékokat. Ódivatú »vasas német«¹¹ lovaglászzenesóra.” — Jún. 11-én Rawlinsonéknál ebédel igen előkelő és befolyásos társaságban. — A *haoma* szó eredete foglalkoztatja, majd a *meridies* etymológiája. — Aug. 3: „Sir H. R. -hoz mentem, 10³⁰-kor említést tettem neki indiai terveimről; kijelentette, hogy érdeklik a dolgain és megígérte, hogy beszél rólam Dr. Rostnak.”¹² — Aug. 8: „Kedves szüleim elhagyták Badent.” — Aug. 9: „Az Üllői-út lóvasútjának reminiscenciái éledtek föl bennem a Blackfriars Roadon.” — Aug. 10: „Egész nap a sahanusahu — *Paoravogao*-val

⁷ »Hindukusch und Pamir in der iranischen Geographie.« Berichte des Internationalen Orientalisten-Congresses, Wien, 1886. II, 10, 80, 84.

⁸ Valószínűleg éppen azt a sajátmaga által katalogizált XVIII. századi kéziratot említette Rieu, amelynek német fordítását R. Kreutel és O. Spies 1954-ben adták ki: *Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman Aga*. Bonn, 1954.

⁹ Sir Henry Rawlinson (1810–1895) az indiai hadseregben, majd az angol diplomáciai karban szolgált. Tagja volt a parlamentnek és az Indiai Tanácsnak, a British Museum kurátora. Kiválót alkotott az óperzsa feliratok megfejtése és az assziológia területén.

¹⁰ Sir Monier Monier-Williams (1819–1899) a szanszkrit filológia professzora volt az oxfordi egyetemen.

¹¹ Az eredetiben: „Musical ride of old-fashioned” „vasas német”.

¹² Reinhold Rost (1822–1896) német származású, több mint 20 keleti nyelvet ismerő angol orientalista; a Royal Asiatic Society titkára, majd az India Office könyvtárosa volt.

foglalkoztam". Többször utal arra, hogy parthus numizmatikai problémákkal foglalkozik. Nemsokára már a nyomdai korrekturáját végzi egy fontos cikkének¹³, melynek különlenyomatait azután szeptember közepén postára adja. Ugyanakkor nap mint nap hiába várja a Charing Crosson Helent, aki még a tavasszal elutazott Európába. — Szept. 18-án Dukáék¹⁴ látogatja meg. „Ebéd Helennel. Levelek Geldnertől¹⁵, Goldzihtől.” — Darmesteter-rel¹⁶ beszél tervezett párisi tartózkodásáról. Szeptember 22-től november 15-ig nincs bejegyzés a naptárban. Ekkor már Pesten van átutazóban. — Nov. 15: „Elmentem a Ludovika Akadémiára. Szakadt az eső. A József-körút mellett találkoztam drága Papával. Sok bevásárlást és látogatást intéztem el. Ott-hon nagy társaság teára. Nagynénik és unokatestvérek teljes számban.” — Nov. 16: „Visszahoztam a csizmákat a Ludovikáról. Friss, hideg szélben meglátogattam drága Mama nyugvóhelyét.” — Nov. 24: Port Szaidban, a hajón írja: „Leveleket írtam Rothnak¹⁷, Darmesteternek és haza. Herodotost olvastam. Infernói a látványa ennek a nemzetközi helynek. Odaát komor kinézésű házak.” — Sokat tanul a hajón, hindusztánt is; hindu és angol előkelőségekkel ismerkedik meg, közöttük Lord és Lady Reay-val¹⁸ és a bombay-i német főkonzullal. — Dec. 12: „Megérkeztem Bombay-be 12³⁰-kor.” — Dec. 16: „...Éppen egy hirdetést olvastam a lahorei Oriental College igazgatói állásáról, mikor megkaptam Dr. Rost ajánló levelét erre az állásra.” — Dec. 31: „...ajánlat jött, hogy menjek oda hat hónapi próbaidőre... így feljogosítva éreztem magamat arra, hogy megsürgönyözzem a jó Ernestnek, hogy alkalmazva.”

*

Lahorei munkásságának kezdeteiről akkor tudnánk, ha az általa írt levelek is birtokunkban lennének. Minden bizonnyal a nála megszokott energiával és jó időbeosztással szentelte magát új feladatainak. Közben, 1888-ban Bombay-ban, az Indian Antiquary-ban is megjelentetik Zoroastrian Deities c. tanulmányát, melyhez kiegészítéseket is írt¹⁹. 1889-ben már úgy megmelegedett új környezetében, hogy szünidejét aug. 2-től okt.

¹³ Zoroastrian Deities on Indo-Scythian Coins. London, 1887. (Reprinted from the Oriental and Babylonian Record, 1887. — Ugyanekkor: The Greek Sampi on Indo-scythian coins. Academy 1887: 170, 224.

¹⁴ Duka Tivadar (1825—1908) Görgyei tisztje volt; a szabadságharc után Angliába emigrált, Londonban orvosi oklevelet szerzett, s az indiai hadseregben orvos-czredességgé vitte. Ott Kőrösi Csoma- emlékeket gyűjtött, ezeket a M. Tud. Akadémiának ajándékozta. 1877 után Londonban élt mint publicista. A M. Tud. Akadémiának előbb levelező, majd tiszteleti tagja lett. Főműve: Life and Works of Alexander Csoma de Kőrös, Lo.; 1885. Az MTA kiadásában magyarul is megjelent. — Stein írt róla szép akadémiai emlékbeszédet, és ezt kegyelelele jeléül kiadta angolul is: In Memoriam Theodore Duka 1825—1908. A lecture read before the Hungarian Academy of Sciences Oct. 27. 1913. Privately printed, 1914. 33 pp.

¹⁵ James Darmesteter (1849—94) a College de France iranista professzora volt.

¹⁶ Karl Friedrich Geldner (1852—1929) berlini, majd marburgi professzor. Indológus és iranista. Az Aveszta és a Rigvéda fordítója és kommentátora.

¹⁷ Rudolf von Roth (1821—1895) a védai studiumok megalapítója, Böhlingk mellett a pétervári nagy szanszkrit szótár szerzője.

¹⁸ Lord Donald James Mackay 1885—90-ben Bombay kormányzója; azután az indiai ügyek al-államtitkára s a Royal Asiatic Society elnöke. 47 év múlva, mikor a Society of Antiquaries-nek a Gold Medal-ját adják Steinnek, halálával emlékezik meg válaszbeszédében Lord Reay-ról, akinek része volt abban, hogy oly hamar állást kapott Indiában.

14-ig Kásmír megismerésére fordította. Útinaplóját a müncheni *Allgemeine Zeitung* adta ki, a különlenyomatot nemrég elhunyt édesapja emlékének szentelte.²⁰ Íme az útinapló néhány jellemző részlete: „Radzsauri, aug. 8: A mai szállás egy rom, de olyan festői és meghitt, — ha csak nem esik —, hogy az ember nem is kívánhat jobbat: egyik hajdani palotája Akbár császárnak, szemben a várkastéllyal és a városkával, magas folyóparton, elvadult parkban.” „Az út ide hosszú volt, de élvezetesebb, mint minden addigi. Éjjel heves zivatar zúdult le, s amikor korán reggel Csingasz Szerájából útrakeltem, nagy meglepetésemre, egyik pillanatról a másikra hirtelen teljes tisztaságban bontakozott ki a hatalmas havasok tömege, hegylánc hegylánc mögött és végül a Pir Pandzsál mindenek fölé emelkedő havas csúcsai. A látvány lenyűgöző volt.” — Tíz nap múlva Gulmargban folytatja naplóját, szept. 11-én meg lakóbárákán ereszkedik le a Dzsulan folyón, s tudni sem akar a könyvmolyról, aki oly nehezen tudott elszabadulni a kötelezettségektől. Alkonyatkor megnyílik előtte a Szind völgye, amely fölött az 5500 méter magas Haramukh trónol, jeges csúcsai négyezer méterrel a völgy fölött. — Szrinagarban azután megint előtérbe nyomul benne a könyvmoly. Könyvtárakban, kéziratok és panditok (hindu szanszkritisták) között tölti idejét.

Október elején búcsút vesz Szrinagartól, hogy a forró Lahoreban az Oriental Collegeban újra megkezdje a munkát. Alkonyat felé bárára száll, három fiatal pandit barátjával. Az épületek, meg a város körüli magaslatok a lemenő nap sugaraitól izzottak, amint a bárka elsiklott a hét híd alatt, és visszavonhatatlanul búcsút kellett vennie a „Boldogság Városától”. A panditok is egymásután szállanak ki egy-egy kikötő helyen, legutoljára Govind Kaul, ki a Rám Dzsiv templom széles lépcsőjén tűnt el szeme elől. Sötét lett, eltűnt a város, magára maradt; a lefelé sikló csendes bárkán elnyujtózva nem jött szemére az álom, mert foglalkoztatta agyát a „tristissima noctis imago, quae mihi supremum tempus in Urbe fuit”.

A búcsúzás ovidiusi melankóliája csak az ifjúkor türelmetlenségéből fakadt. Az ambíciók, a kutató munka továbbra is, egész életére odakötötték Stein Aurélt ehhez a grandiózus tájhoz. A Haramukh-hal szemben, Gulmarghoz közel, a Szind völgye fölött emelkedő Mohand Marg hegyháton ütötte föl hamarosan állandó nyári sátorzállását,²¹ ahová pihenni és a termékeny évek kutató munkájának eredményeit feldolgozni vissza-visszavonult. A panditokkal való együttműködése meg még csak ezután kezdődött komolyan. 1891-ben jelzi²², hogy a kásmíri királyok történetének, Kálhána Rádzsatarangini-jának új, szövegkritikai kiadását készíti elő. Ehhez a munkához Kásmír hagyományaival, folklóre-jával, régészetével²³ és történeti földrajzá-

¹⁹ *Indian Antiquary* XVII, Part CCVII.

²⁰ *Eine Ferienreise nach Srinagar (Kashmir), München, 1889.* »Dem Andenken seines heissgeliebten, am 10. Mai 1889 in der fernen Heimath aus dem Leben geschiedenen Vaters in tiefer Trauer gewidmet.«

²¹ »the alpine seclusion of my cherished mountain camp, Mohand Marg, high up on a spur of the great Haramukh peaks“ . . . In *Memoriam* p. 5.

²² Notes on a new edition of Kalhana's *Rajatarangini* from Kashmirian Manuscripts. *Wiener Zeitschrift f. d. Kunde des Morgenlandes* (= WZKM.) 1891.

²³ Egy levelét I. a WZKM. V. kötetében (1812), 343—45 *Narastan Ruins Kashmir* Sept. 10. 1891 keltezéssel. Uo. Bühler Stein másik két leveléből »Dr. Stein's Researches in Kashmir« cím alatt idéz. (WZKM. V, 345—48). Steintől kapott levélre támaszkodik Bühler következő cikke is: Dr. Stein's discovery of a Jaina temple, described by Hiuen Tsiang. WZKM. IV. (1891), 80—84.

val is nyolc nyári vakációjában behatóan foglalkozott, s ebben — főleg a folklóre területén — pandit barátai, különösen az 1899-ben elhunyt Góvind Kaul²⁴ is segítették. Hozzá olyan baráti viszony fűzte Steint, hogy 25 év múlva is szép nekrológhban emlékezett meg róla.²⁵ 1892-ben adta ki a Rádzsatarangini-t,²⁶ s sok kutatás után, 1900-ban a homályos passzusok értelmezését, angol fordítást és magyarázatokat.²⁷ „Masterly edition and translation” — írja róluk A. W. Oldham.²⁸ E munkáival kapcsolatos kutatómunkáinak sok mellékterméke is volt, s ezekben főleg Kásmír történeti földrajzi problémáit tisztázta.²⁹ Fontos munka életének ebből a periódusából a Dzsammu és Kásmír maharadzsájának birtokában lévő szanszkrit kéziratoknak a katalógusa is.³⁰

Közben itthon 1895-ben Goldziher Ignác³¹ és Vámbéry Ármin ajánlása alapján „Stein Aurél hazánkfiát, a lahore-i Pandzsáb-egyetem keleti kollégiumának igazgatóját, ki munkáival . . . dolgozataival korunk szanszkritistái között előkelő helyet vívott ki magának,”³² az Akadémia I. osztálya kültagjává választják meg, s az októberi 7-i összes ülésen köszönő levelét is felolvassák. 1896 szept. 9-én „Mohand Marg havasán” kelt levélben a következőket írja az Akadémiának: „Hogy mentül jobban felhasználhassam időmet e terjedelménél fogva elég nagy munka (t.i. a Rádzsatarangini fordítása) számára, felköltöztem e magányos havasra, hol a körülbelül 11 000 lábnyi (3300 m) magasság biztosított mind a melegtől, mind a háborgatástól. A friss hegyi levegőben minden fáradtság nélkül dolgozhattam 11-12 órát egyhuzamban, s így természetesen három hónapi munkálkodás után el is jutottam a királyi krónika végéhez, miután előbbi évek szünideiben bejárhattam Kásmír minden történelmileg érdekes helyét, s meghatározhattam a helyszínen a krónikával összefüggő régészeti kérdések legtöbbjét, mintegy kötelességemmé vált szaktársaimmal szemben e munka kidolgozása.” „Dolgozó asztalom mellől letekinthetek a Szind folyam völgyére, s gyakran gondolkodok ilyenkor szegény Kőrösi Csoma Sándorra, aki 1822-23-ban vagy háromszor tette meg az utat e völgyben, Kásmír és Ladak között.”³³

²⁴ Közös munkájuk csak 1923-ban jelent meg: *Hátim's Tales. Kashmiri Stories and Songs. Recorded with assistance of Pandit Góvind Kaul by Sir Aurel Stein and edited with translation etc. by Sir George Grierson* London, 1923.

²⁵ *In Memoriam Pandit Góvind Kaul*, London, 1923. p. 15: „my best Indian friend”.

²⁶ *Kalhana's Rájatarangini, or Chronicle of the Kings of Kashmir*. Edited by M. A. Stein. Vol. I. Sanskrit Text, with Critical Notes. Bombay, 1892. 4° XIX + 296 pp.

²⁷ *Kalhana's Rajatarangini, a Chronicle of the Kings of Kashmir*. Translated, with an Introduction, Commentary, and Appendices by M. A. Stein. Vol. I—II. Westminster, 1900. 8° XXXII + 402 és 552 pp.

²⁸ *Obituary Notice*, *Journal of the Royal Asiatic Society* (= JRAS.) 1944: 81.

²⁹ *On the History of the Sahis of Kabul*. Festgruss an Rudolf von Roth, 1893. Ss. 200—222. — *Notes on the Ancient Topography of the Pir Pansál Route*. JRAS of Bengal LIV—1895, 376—86. — *Notes on Ou-Kong's Account of Kashmir*. Wien, 1896. 32 S. (*Sitzungsberichte der Akademie*.) *The Castle of Lohara*. *Indian Antiquary* 1897: 225—32. — *Notes on maps of Ancient Kashmir and Srinagar*. *Actes XI. Congrès des Or. Sect. I*, 75—85. — *Memoir on maps illustrating the ancient geography of Kashmir*. JRAS. of Bengal 1899: Extra No. 2 : 1—232. — *Notes on the Monetary System of Ancient Kashmir*. London, 1899. (*Numismatic Chronicle* 19 : 125—174.) — *A Sanskrit Deed of Sale concerning a Kashmirian Mahabharata Manuscript*. JRAS. 1900 : 187—194.

³⁰ *Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Raghunatha Temple Library of the Maharaja of Jammu and Kashmir*. Bombay—London—Lpg., 1894. L + 423 pp.

³¹ A tizenkét évvel idősebb Goldziher Ignác pártfogója volt a fiatal Steinnek. Hagyatékában 35 olyan levél van, amelyet Stein Aurél 1888 és 1921 között neki írt.

³² *Tagajánlások* 1895.

³³ *Akadémiai Értesítő* 1896 : 669.

A következő évben tartotta meg Stein Aurél székfoglalóját a Magyar Tudományos Akadémián,³⁴ „A fehér hunok és rokon törzsek indiai szereplése” címmel.³⁵ Közben a filológus mellett mindinkább előtérbe kerül nála a régész. 1898 januárjában, mikor az indiai angol hadsereg a Szvát és az Indus völgye közötti Bunér vidékét megszállotta, a hajdani Udyána egy részét, ahová addig nem hatolhattak be az európaiak, — Stein Aurél felhasználta az alkalmat és a hadoszlop nyomában bejárta a terület régészeti emlékeit. Mint Halász Gyula írta,³⁶ Vámbéry beszélte el neki, hogy az expedíciós hadoszlop egyik parancsnoka, Deane ezredes — akkor még őrnagy — nagy elismeréssel nyilatkozott Stein bátorságáról. Halász szerint „volt még egy rajongója a fiatal magyar tudósnek, Deane őrnagy leánya”. Ehhez meg kell jegyeznünk, hogy Stein Aurél, mikor évtizedekkel később, a neki megküldött példányban elolvasta Halász Gyula könyvének idézett sorait, kérdőjelet írt hozzá a lap szélére!

A bunéri expedíció³⁷ fontos volt nemcsak a Kásmír történetével kapcsolatos régészeti dokumentumok, hanem Nagy Sándor indiai hadjáratára vonatkozó későbbi tanulmányai szempontjából is.

A következő év áprilisában kapta Stein a meghívást Calcuttába: „24—4 — 99. I hope you will join madrasah as principal as early as you conveniently can to do so From Director of Public Instruction” — szól a sürgöny. Itt a calcuttai mohamedán egyetem igazgatói székében azonban nem sok időt töltött. Szeptemberben Bihár tartományban végez igen értékes történetföldrajzi és régészeti kutatást.³⁸ Beszámolójában hálával emlékszik E. W. Oldham segítségéről, akihez azután szívélyes barátság fűzte, s aki 44 év múlva a *Journal of the Royal Asiatic Society* nekrológját írta róla. Bihári útja után kisebb kirándulástól és a Rádzsatarangini korrektúráitól eltekintve³⁹ már teljesen benne volt az előkészületekben, amelyekkel a XX. századnak talán legeredményesebb expedícióit vezette be.

*

Bármennyire gazdag is nagyjelentőségű régészeti, művelődéstörténeti jellegű felfedezésekben a XX. század első fele, ritka az olyan terület, amelynek kutatása a hozzáértők számára annyi mécesst gyújtott volna a múlt sötétségében, mint Kínai-Turkesztán. Történelmi horizontunk e század első felében rendkívüli mértékben kiszélesült, elmélyült. De még ennek a mértékéhez képest is meglepő azoknak a felfedezéseknek a gazdagsága, amelyeknek a révén a Tarim-medence hajdani történetét megismertük, s jelentőség-

³⁴ Az I. osztálynak ugyanezen ülésén mutatta be Gyulai Pál osztálytitkár Szász Károlytól Dante Paradicsom-ának fordítását.

³⁵ Megjelent a Budapesti Szemle 1897 augusztusi számában. Később, rövid bevezetéssel kiegészítve, angol nyelven is: *White Huns and kindred tribes in the History of the Indian North-West Frontier*. *Indian Antiquary* XXXV (1905), 73—87.

³⁶ Halász, *Öt világrész magyar vándorai* 180 l.

³⁷ *Preliminary Notes on an Archaeological Tour with the Buner Field Force. Proceedings of the Asiatic Society of Bengal*, 1898. — Detailed Report on an Arch. Tour with the Buner Field Force. Lahore, 1898. — Reprinted in the *Indian Antiquary*, 1899. — Notes on Inscriptions from Udyana, presented by Major Deane. *JRAS.* 1899 : 895—903.

³⁸ Notes on an Archaeological Tour in South Bihár and Hazaribagh. *Ind. Antiquary* XXX (1901), 54 kk., 81 kk.

³⁹ From a Letter of Dr. M. A. Stein. Calcutta, 20-th February 1900. *WZKM*, 1900 : „I utilized part of my Rumuzan vacation during the last month for a short archeological tour in the north-western districts of the Punjab.” (XIV. 168).

gét az egyetemes művelődés történetében lemérhettük. Ezekben a felfedezésekben oroszlánrésze volt Stein Aurélnak; ezekre a felfedezésekre áldozta munkás életének legeredményesebb évtizedeit. Figyelme a 90-es évek végén terelődött erre a sivatagos medencére, hol északon a Tien-sán, délen a Kven-lün 7000 méteres magasságokból induló gleccsereinek mély szurdokokban leömlő vizeit elissza a futóhomok. Előbb azonban a medence szélén, köröskörül, mielőtt elenyésznének, életet varázsolnak a folyók, s e helyeken már évezredek óta oázisvárosok létesültek. Régóta ismert dolog, hogy ezek a városok a Kínából jövő karavánutak állomásai voltak évezredek óta, hogy e táj a hajdan ködébe vesző népvándorlások és a régi kínai hatalmi törekvéseknek az arénája volt, majd a VI — VII. századtól kezdve bevándorló török nyelvű népek földje. Ezek apránként asszimilálták az oázisfejedelemségek másnyelvű népeit, s így lett a hatalmas terület Turkesztán, azaz „Török föld”. Ez a török lakosság átvészelt a mongol uralmat is, s csak a XVIII. században került maradandóan kínai uralom alá.

Rudolf Hoernle volt az első, aki felismerte, hogy a Tarim-medence India történelme szempontjából is fontos, amikor megállapította azt, hogy az a nyírfakéreg *pothi*, amelyet I. A. Bower angol hadnagy (később vezérőrnagy) hozott magával Kucsából, s amelyet egy rommezőn találtak, — szanszkrit nyelvű orvosi szöveg, a VI. század előtti időből (!), s hogy Indiából került át Turkesztánba. Khotan környékéről is kerültek ki 1893-ban föltűnést keltő töredékek, a kásgári angol konzul G. Macartney, az orosz főkonzul M. Petrov-szki és az egy évvel később — kutató útján — gyilkosság áldozatává lett francia tudós, Dutreuil de Rhins révén. Híre jön annak, hogy 1896 januárjában Sven Hedin egy romvárosra bukkant a sivatag déli részében. Ekkor beszélt először Stein Aurél európai szakemberekkel arról, hogy r e n d - s z e r e s archaeológiai kutatást végző expedíciót kellene vezetni a Tarim-medencébe, különösen Khotan környékére. 1898-ban, mikor Klementz orosz akadémikus egy kisebb vállalkozás keretében megjárta Turfán környékét,⁴⁰ a medence északi peremén, készen voltak Stein végleges tervei is. Curzon lord indiai alkirály (1898—1905), aki maga is kiváló keletkutató geográfus volt, megértően állott mellé, s így az indiai kormány támogatásával 1900 május 29-én elindult Kásmírból

I. e x p e d í c i ó j á r a. Jegyzeteiből, ránkmaradt könyveiből látjuk, hogy milyen nagy körültekintéssel, milyen nagy rutinnal készült hosszú, 1916-ig összesen 7 évet igénybevevő belső-ázsiai expedícióira. Mindig magányosan, önmagára utalva vállalta a fáradságokat. Gilgiten és a Vahdzsirhágón, a Pamír délkeleti szögletén átkelve ereszkedett le karavánjával Tas-Kurgánba, majd a Gez folyó szurdokain át Kásgar felé, hová július végén érkezett meg Rám Szingh földmérő kíséretében. Míg Rám Szingh az egész úton a Steintől megkívánt triangulációs méréseket, Stein maga mint elsőrangú térképész a nagy magasságokban a fotogrammetriai munkát végezte. Így jöttek létre addig térképezetlen óriási belső-ázsiai területekről a kitűnő térképek, amelyek a régészeti eredmények nélkül is nagyfontosságúvá avaták volna Stein expedíciót. Csak 1908-ban jelent meg itteni munkájának eredményeként a nagyszerű „Mountain Panoramas from the Kuen-lun and Pamirs.” Lo., Roy. Geogr. Soc., 1908. A történeti földrajz elsőrangú művelője is megnyilatkozik Steinben, mikor útjának sok pontját sikerül azonosítania

⁴⁰ V. Thomsen, Aus Ostturkestans Vergangenheit. Ungarische Jahrbücher V (1925), 1—24.

a kínai zarándok, Hiüen-Cang útleírásának⁴¹ több pontjával. A nagy buddhista zarándok, akit Stein félig tréfásan, de nagy tisztelettel „védszent”-jévé választott, 649-ben a Pamír délkeleti vidékén keresztül tért vissza Indiából Kínába.

Kásgarban G. Macartney-nek, a sok utazó által hálával emlegetett angol konzulnak a vendége volt Stein. Az orosz főkonzul és a kínai hatóságok is segítségére voltak az újabb előkészületekben, így azután szeptember közepén felkerekedhetett Khotan felé. Útjában oázisról oázisra erősödtek a kétségei azoknak az „ismeretlen írású” kéziratoknak és blokknyomatoknak az eredetiségét illetően, amelyek állítólag valahonnan a karavánúttól északra, a sivatagban rejtőzködő rommezőkből kerültek ki. Khotanban azután, pár hónappal később sikerült lelepleznie a hamisítót, Iszlám Akhunt és útját vágni a további hamisításoknak. — Közben fontos geográfiai feladatot vállalt: öthetes túrán térképezi a Kven-lünnek Khotantól délre emelkedő, addig még ismeretlen részét, a Jurung-kás felső folyását és forrásvidékét, 6-7000 méteres hegyláncokat. December 7-én azután megkezdte sivatagi archaeológiai felderítő útját. Fontos felfedezéseket tesz Dandán-öilik, Ravak, Niya⁴² és Endere rommezőin. Kis buddhista szentélyek falmaradványai kerültek elő a homok alól a legtöbb helyen, Buddhát, Bodhiszátvákat,⁴³ életükből vett jeleneteket ábrázoló tempera-festményekkel a falakon. Maradtak fenn olyan festmények is, amelyek a Hiüen-Cang által említett, s ottjártában, a VI. században hallott helyi legendákat ábrázolnak! — Ott, ahol a Niya folyó belévesz a sivatagba, nagy épület romjait találta Stein. A falakat a talajszinthez közel a szél eróziós munkája csaknem elfűrészelte. Az összedőlt falak és a homok alól mintegy 200 darab írásos fatáblát szedett ki, a január-februári hidegben dermedt ujjakkal; óvatosan, hogy föl lehessen jegyezni minden írásos emléknek a relatív helyzetét, mert ez hozzásegíthetett az egyes darabok időrendi és tartalmi egymáshoztartozásának a megállapításához. Ezek a táblák a nagy szárazságban jó állapotban maradtak meg, s legnagyobb részük kharósthí⁴⁴ írású volt. Még egy tucat régi épület romjai alól kerültek ki kharósti írású és kínai dokumentumok, részben bőrre, részben fára írva. Később még Endere, Miran, Lou-lan romjai között és a Kuruk-darja deltájában levő rommezőn is. Mindezek az emlékek igen régiek, hiszen az említett városok már a IV-V. században elhagyottakká váltak. — Mikor február 14-én elhagyta Stein ezt a rommezőt, tisztában volt azzal, hogy maradtak ott még elszórtan feltáratlan romok, sőt rommezők. — Endere köralakú erődje, templomfülkéje, szanszkrit és tibeti dokumentumok feltárása után visszafordult Stein Nyugat felé, s a Kerija folyó mentén mélyen behatolt a sivatagba, Kara-dong romjaiig, majd a ravaki nagy sztúpáig.⁴⁵ A gandhára⁴⁶ művészettel rokon,

⁴¹ Stein hagyatékában a legtöbbször használt könyvek közé tartozik mind a Stanislas Julien-féle (P., 1857—58), mind a Beal (Si-yu-ki, Lo., 1884) és Watters-féle (Lo., 1905) kiadás, illetve fordítás.

⁴² Archaeological Discoveries in the Neighbourhood of the Niya river. JRAS. 1901 : 369—72. — Archaeological work about Khotan. JRAS. 1901 : 295—300. — Note on topographical work in Chinese Turkestan. Geographical Journal 17 (1901), 409—14.

⁴³ Bodhiszátva — lény a tökéletesedés útján.

⁴⁴ A kharósthí-írás arameus eredetű régi indiai írás. A többi indiai írással szemben balfelé haladt; a korai prákrithez közelálló nyelv rögzítésére használták. A klasszikus szanszkrittal szemben — mely a szent könyvek és a legfelsőbb kasztok nyelve volt —; a prákrit a nők, az alsóbb kasztok, a közbeszéd nyelve volt. Már Asoka király (i. e. III. sz.) ediktumai kh-írásúak.

⁴⁵ sztúpa — buddhiztikus relikviák fölé emelt kupolás szentély, ill. torony.

⁴⁶ L. alább, a II. expedícióval kapcsolatban.

hatalmas méretű, IV. század előtti időből származó stucco-reliefek tették nevezetessé ezt a felfedezést. — Khotan és Kásгарon át az orosz-turkesztáni (mai kirgizisztáni) Os, illetve Andidzsán városig folytatja útját gyalog és lóháton Stein, s itt végre vasútra bízhatta a British Museumnak szánt 12 nagy ládát.⁴⁷

1901 július 2-án Londonba érkezett. Az előzetes jelentés megírása után azonban kénytelen volt visszatérni Indiába, ahol, mint tanfelügyelő (Inspector of the Schools in the Punjab), sokkal nagyobb mértékben volt elfoglalva, semhogy komolyan tudott volna foglalkozni expedíciójának anyagával. Végre 8 hónapi szabadságot kapott az indiai kormánytól, visszatért Londonba, s ott idejét jórészt a British Museumban töltötte. A Royal Geographical Society 1902 június 2-i ülésén nagysikerű előadásban számolt be útjáról, elsősorban annak földrajzi eredményeiről.⁴⁸ Ugyanebben az évben a hamburgi nemzetközi orientalisztikai kongresszuson is beszámolt útjáról. H. Cordier, a francia delegátus, kiváló sinológus szavainak hatása alatt és javaslata alapján a kongresszus határozatot hozott, amelyben köszönetét fejezi ki mindazon személyeknek (a kásгari angol és az orosz főkonzulnak, a kínai kormányzónak, Pan Darin-nak stb.), továbbá az indiai kormánynak, akik Steint nagyszerű eredményeinek elérésében támogatták. A kongresszus továbbra is kéri a hivatalos szervektől, hogy tegyenek meg mindent Stein munkássága érdekében a jövőben is (Verhandlungen des XIII. Internationalen Orientalisten-Kongresses. Leiden, 1904. Ss. 85-87.).

Részletes útleírása 1903-ban jelent meg,⁴⁹ a magával hozott anyag számbavételét, feldolgozását tartalmazó nagy munka, az „Ancient Khotan” meg még később, akkor hagyta el a sajtót, amikor Stein már ismét Belső-Ázsiában járt.⁴⁰

*

Első útjának eredményessége ellenére is sokat kellett Steinnek küszködnie, míg második útjára elindulhatott, annak ellenére is, hogy útjai a katonai fontosságú földrajzi folderítés szempontjából is eredményesek voltak. Előbb mint tanfelügyelő, azután meg — 1904-től — mint az Északnyugati Határtartomány és Beludzsisztán régészeti felügyelője (Archaeological Surveyor, North-Western Frontier Province and Baluchistan) volt megnyomortva adminisztrációs munkával, miközben éppen az ő eredményeinek a hatása alatt egymásután léptek a porondra a németek és a franciák, mint Kelet-

⁴⁷ Preliminary Report on a Journey of Archaeological and Topographical Exploration in Chinese Turkestan. Publ. under the authority of H. M's Secretary of State for India. 4°, 71 pp., with 16 plates and 13 photos. London, 1901.

⁴⁸ A Journey of Geographical and Archaeological Exploration in Chinese Turkestan. The Geographical Journal XX (1902), 575—610. — Ugyanezt közölte még az Annual Report of the Smithsonian Institution for 1903, pp. 747—74.

⁴⁹ Sand-buried Ruins of Khotan. Personal Narrative of a Journey of Archaeological and Topographical Exploration in Chinese Turkestan. London, Fisher Unwin, 1903. 504 pp. — Stein ezt a művét fivérének ajánlotta. Második kiadása: London, Hurst and Blackett, 1904. — Magyarra fordította Halász Gyula: Homokba temetett városok. Bp.; 1908. XXIV 326 l. (Magyar Földrajzi Társ. Könyvtára 10.)

⁵⁰ Ancient Khotan. Detailed Report of a Journey of Archaeological and Geographical Exploration in Chinese Turkestan. Vol. I—II. Oxford, Clarendon Press, 1907. XXIV + 621 pp. + CXIX plates. „To the Memory of Colonel Sir Henry Yule . . . my journey on which his works were my best companions” — írja az ajánlásban Stein. — Munkatársai között van Chavannes (a kínai dokumentumokról), Thomas (a tibeti emlékekről), Lóczy (a homok és löszről).

Turkesztán kutatói. Meglehetősen keserű hangon ír Stein még 1906-ban is minderről, mikor a feszültség már fölengedett benne, hiszen már ismét ott volt a sóvárgott kutatási területen. Duka Tivadarnak, londoni öreg barátjának írta a következő sorokat: „Camp Lop, szept. 19. 1906... Sok küzdelem árán sikerült kicsikarni a kormány közegétől eszközöket és engedelmet kínai-turkesztáni kutatásaim folytatására. De a hatóságok szükségesnek tartották késleltetni elindulásomat, oly feltételeket kötve ki, melyeknek teljesítése egészségem kockáztatásával egy egész évbe került... E késedelem folytán küzdenem kell most sok német és francia vetélytárssal, éppen azon a téren, melyet áttanulmányozni évek óta feladatomnak tartok.”⁵⁰

Különleges érdeme Steinnek, hogy akkor is, amikor azt a lehetőséget, hogy a számára oly kedves belső-ázsiai régészeti és művelődéstörténeti problémákkal foglalkozhassék, azzal kell megvásárolnia, hogy a hivatalos körök által rárótt térképezési feladatok szolgálatába állítsa idejét és energiáját, — akkor sem veszi el önmagát e számára másodrendű munkában, hanem mindig tud még erőt meríteni az őt fűtő tudományos lelkesedésből az eredetileg kitűzött nagy célok felé való haladáshoz.

Mint Stein aktivitását ismerve elképzelhetetlen is lenne, a türelmetlen várakozás évei sem voltak nála meddők. Mint régészeti felügyelő India régészetének a történetébe is jó munkával írta be a nevét: a Kohat, Banu, Hazára, Káfirkot stb. kerületek vagy vidékek régészeti emlékeivel és történeti földrajzával foglalkozik, bejárja a Mahaban hegyláncot, s a Nagy Sándor hadjárata alkalmával emlegetett Aornosz hollétét igyekszik tisztázni.⁵²

A II. expedíció költségeit az indiai kormány és a British Museum vállalták, s Stein ismét sokat köszönhetett Lord Curzon-nak, Deane ezredesnek és India régészeti főfelügyelőjének, Sir John Marshall-nak.

1906 április havában a Szvát és a Pandzskora folyók völgyén, Nagy Sándor hajdani útvonalán, majd a 4620 m magas Darkót-hágón kel át. A Pamiron át azt az útvonalat igyekezett használni, amelyen 747-ben egy kínai hadoszlop tört be Indiába, Gilgit-be.⁵³ A Csicseklík-fennsíkron át ismét Hiüen Cang nyomán halad Kászar felé. Amíg a nyári hőség lehetetlenné tette a sivatagi kutatást, a mellé beosztott hindu térképezővel, Raj Rám Szingh-hel együtt a Kven-Lünnek Khotantól délre fekvő gleccseres szakaszát térképezte. Szeptemberben azután hozzáfogott a sivatagi romok feltárásához. A khadali romok között stukkótöredékek, tempera-festmények, szanszkrit, kínai és khotani (régí iráni) nyelv emlékei (kéziratok), tibeti nyelvű fatáblák és T'ang-kori pénzek kerültek elő. Az újrakezdett nyiai ásátások meg háztartási tárgyakat, textilféléket, építészeti fadaragványokat, kínai és kharósthí dokumentumokat hoztak napfényre. Egy helyiségnek a padlója alatt kisebb levéltár maradt meg, az iratok bontatlan pecsétekkel. A pecsétek igen sokszor hellenisztikus gemmák hatását mutatják. Stein Aurél felfedezései nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a gandhári művészet hatásának a mértékét, jelentőségét kellően értékelhessük. Ez a művészet Baktriában alakult ki.

⁵¹ Akadémiai Értesítő 1907 : 53—54.

⁵² Report on Archaeological Survey Work in the North-West Frontier Province and Baluchistan for the Period from January 2nd, 1904, to March 31st, 1905. Peshawar, 1905. — Note on the Routes from the Pánjáb to Turkestan and China, recorded by W. Finch (1611). Journal of Panjab Historical Society VI.

⁵³ A Chinese Expedition across the Pamirs and Hindukush A. D. 747. The Geographical Journal 1922.

Nagy Sándor és szeleukida utódai (i. e. 330 után) ott több várost alapítottak, majd i. e. 250-ben (Diodotosszal) megszületett az egy évszázadig tartó hellenobaktariai királyság is. Az itt letelepített görög-makedon veteránoknak a helybeli, iráni őslakossággal keveredett utódai hellenisztikus műveltségű, görög nyelvű államot tartottak fenn, az antik művészet új hazáját. A buddhizmus is elterjedt itt, és kisajátította a hellenisztikus művészet motívumait. Így lett az Apollo-ábrázolásból Buddha-ábrázolás, Ganymedesből Garuda stb. Különösen virágzott az új stílus Gandhárában, azaz Bámián-Kabul — Pesávar-Rawalpindi vidékén és Baktaria bukása után is erősen hatott, mélyen be Kínába, sőt Japánig is.

December közepén, frissen toborzott 50 munkással átkelt Stein a Lop-nor sivatagának véget nem érő jardangjain (ezek meredek agyag-teraszok, közöttük élesen bevágódott árkok) Lou-lan-nak⁵⁴ 1900-ban Sven Hedin által felfedezett romjaihoz. Jeges szélben és mélyen fagyponthoz alatti hőmérsékleten folyt a munka. Sok épület alaprajzát sikerült megállapítani; selymen, papirosra, fatáblán sok — főleg kínai — dokumentum került elő, s ezek világosan utaltak Lou-lan hajdani szerepére: fontos kínai garnizon volt, a Tien-sán lábánál fekvő oázisok felé Tun-huang-ból vezető karavánutaknak az ellenőrzésére, a II.—IV. században. Kharósthí emlékek, greko-buddhisztikus faszobrok mutatják, hogy miféle kulturális hatások összegeződtek itt is.

Az ivóvíz helyett vitt jégkészlet kifogytával 7 napi meneteléssel vissza kellett jutni Csarklik-ba, s onnan a Mirán melletti romokhoz. Itt a IX.—X. században tibeti helyőrség volt, s ennek megfelelően ezernél több tibeti dokumentum került elő⁵⁵, továbbá korábbi időből való rovásírásos türk emlékek is.⁵⁶ Még régebbi emlékeket, nagy művészi becsű, III. század előtti greko-buddhisztikus falfestményeket is sikerült Steinnek templomok és sztúpák romjai közül kimenteni és gondosan elcsomagolni. Miután ezeket Kászar felé útnak indította, 1907 febr. 21-én Marco Polo és Hiüen-Cang nyomán Kelet felé indult. Tizenkét napig tartó menetelés után elérkezett oda, ahol a Szu-lo-ho belévesz egy sós mocsaras medencébe. Ezen a tájon felfedezte a kínai limes (ókori falak és őrtornyok) legnyugatibb maradványait, a nagy falnak addig ismeretlen folytatását, amint újra, meg újra előbukkanva a homokos tájon, mintegy 240 kilométeren át An-hszi vidékéig követhető. Az őrtornyok, katonaszállások romjaiban mintegy 2000 db kínai dokumentumot talált, főleg a II. sz. közepéből. Ez a limes a Kínát a Nyugattal összekötő hadi és kereskedelmi utat védte az északi sivatagos puszták felől jövő támadások ellen. A talált dokumentumok főleg a katonai adminisztrációra, a hajdani végvári életre vonatkoznak, de ezek mellett kereskedelemmel kapcsolatos korai szogd nyelvű⁵⁷ levelek és bráhmí⁵⁸ okmányok is előfordulnak.

⁵⁴ Albert Herrmann, *Lou-lan. China, Indien und Rom im Lichte der Ausgrabungen am Lobnor*. Leipzig, Brockhaus, 1931. 160 Ss.

⁵⁵ F. W. Thomas, *Tibetan Texts and Documents I—III*. London, 1935—55; Francke is adott ki tibeti emlékeket a Stein-gyűjteményből: *JRAS*. 1914: 47-59.

⁵⁶ V. Thomsen, *Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkic Runic Script from Miran and Tun-huang*. *JRAS*. 1912: 181—227.

⁵⁷ Az indo-európai nyelvek iráni csoportjához tartozó szogd nyelv eredetileg az ókori Szogdiána (Marakanda, a mai Szamarkand és Bokhara környéke) nyelve, később azonban nemzetközi nyelvévé vált egész Belső-Ázsiának, Mongóliáig és Tibetig.

⁵⁸ A bráhmí írás a kharósthí kivételével a mai indiai írások őse; már az i. e. III. században egész Indiában el volt terjedve. A Tarim-medencében nemcsak szanszkrit, illetve páli, hanem tokhár szövegek írására is használták, sőt még török szöveg is előfordul ezzel az írással.

Lóczy Lajoshoz 1907 március 10-én írott leveléből idézünk: . . . „csak most a Kum-tágh sivatagon át, Tun-huang felé menetelve jutok a levelezéshez. Különben helyes is, hogy most írjak, mert nagyon tisztelt Barátomnak köszönhetem amaz első figyelmeztetést, amely 1903-ban arra indított, hogy a legnyugatibb Kan-szu-ra is kiterjesszem mostani utazásom tervét. Marco Polo és kínai védszentem, Hszüan-cang mellett k. Barátom szerepel itt, mint fő-kalauzum és a hosszú napi menetek folyamán gyakran és mindig örömmel gondolok vissza becses útmutatásaira.” (Földrajzi Közlemények 1907:277.)

Május közepétől kezdve végre Tun-huang, az „Ezer Buddha Csarnokai” gyűjtőfogalom alá tartozó barlangszentélyek megismerésének szentelte magát. „Nem csalódtam meg ehhez a helyhez kötött várakozásomban; tudom, fog ennek örülni Lóczy . . . mert ő volt az első, aki nekem ezekről a barlangtemplomokról és ezek műemlékeiről beszélt.” — írja Duka Tivadarnak 1907 jún. 12 keltezésű levelében.⁵⁹ Lóczy maga még 1879-ben járt itt, a Széchenyi Béla-féle expedíció tagjaként, látta a falfestményeket és szobrokat. Konglomerát sziklába vájt barlangok százai, mint a méhkas sejtjei, övezik a kopár völgy kezdetét. Mindezeken az igen szép temperafestmények bősége, az Indiából átplántált stílusban. A szobrok tömege meg a greko-buddhisztikus művészet késői, Tang-kori (VII-X. sz.) hatását tükrözteti. Zarándokok által még akkor is látogatott kegyhely lévén Tun-huang, elhanyagoltsága és romosodása ellenére sem lehetett innen festményeket és szobrokat elhozni úgy, mint sok más helyről, ahol a lakosság mohamedán, s így a „bálványimádás” épületei tudatos rongálásnak és a kincskeresők vandál pusztításának voltak kitéve.* Viszont egy óriási jelentőségű fölfedezés Tun-huangból is nagyértékű, más természetű leletanyaggal gazdagította a British Museumot. Tudomására jutott Steinnek, hogy nemrég egy taoista szerzetes az egyik barlangtemplom restaurálása közben kéziratok nagy tömegére bukkant. A szent dolgokban a szerzetes előtt imponáló jártasságával, megnyerő modorával, s nem utolsósorban a templom restaurálására adott adományokkal elérte Stein, hogy Wang, a szerzetes megmutatta neki a raktárt. A 900 évvel azelőtt lezárt, sziklába vájt raktárt Stein csaknem teljesen megtöltve találta, mintegy 15 köbméterre becsült kézirat-tömeggel. Apránként körülbelül 3000 nagy, kínai nyelvű tekercset és 6000 db kisebb kínai dokumentumot szerzett meg az V-X. századból. A megszerzett tibeti kéziratok mennyisége is tekintélyes, s fontosak az addig ismeretlen vagy kevésbé ismert khotani szaka,⁶⁰ a szogd-, a Kucsá-vidéki tohár⁶¹ nyelv emlékei. Mindezekon kívül még különféle, szogd-, osztrangelo⁶² és rovásírású török emlékek is, közöttük egy már könyvnek mondható rovásírásos emlék, mely valószínűen maniheus eredetű.⁶³ Bármily sok is az, amit Stein elhozott, csak igen kis része volt a tun-huangi kéziratárnak, hiszen egy évvel később a francia sinológus, Paul Pelliot 15 000 nagyobb kínai tekercset nézett

⁵⁹ Akadémiai Értesítő 1908 : 92—95.

* E tanulmány megírása óta jelent meg Miklós Pál szép könyve, amely jó képet nyújt Tun-huang fölfedezésének történetéről, — benne Stein szerepéről — és a szentélyek művelődéstörténeti jelentőségéről: A tun-huangi Ezer Buddha barlangtemplomok. Bp. 1959.

⁶⁰ A khotani szaka a szogd és a pehlevivel együtt a középipráni nyelvekhez tartozott.

⁶¹ A tohár nyelv — ellentétben a szatem típusú szaka és szogddal — az indoeurópai nyelvcsalád kentum-ágához (mint a latin és görög) tartozott. Sok, nem indoeurópai eredetű jövevényszava is volt.

⁶² A szír írás legrégebbi formája.

⁶³ V. Thomsen adta ki; lásd az 56 sz. jegyzetet.

át, sokat meg is szerzett, s azután meg, mikor szekerekre rakták az ottmaradt tömeget, hogy elszállítsák Pekingbe, a helybeli lakosság még igen sokat szétlopott, hogy később arrajáró kutatóknak eladja. Harmadik expedícióján Stein is vett még sokat, sőt a jámbor Wang szerzetes is „mentett meg” valamit a pekingi szekerekről, amit azután 1914-ben felkínált Steinnak, miközben büszkén mutogatta neki a Stein régebbi adományaiból renovált szentélyeket. — Ami még igen nagy örömet szerzett Steinnak a tun-huangi anyagban, — „the most gratifying of all the finds at the Cave of the Thousand Buddhas”⁶⁴ —, azok a selyemre, vászonra, papirosra vitt festmények voltak, a T'ang korszak festészetének alkotásai, melyek főként Buddha élettörténetét, Bodhiszátvákat, a buddhista menyországot ábrázolják. A több, mint 400 festmény mindegyike fogadalmi tárgy, némelyike datálva van, és az ajándékozó nevét is viseli. Szőnyegek és himzett képek is akadtak. Mindezek közül soknak a reprodukcióját láthatjuk a *Serindia* és a *The Thousand Buddhas* c. művek (1. alább) köteteiben.

A tun-huangi megfeszített munka után a nyári hónapokra ismét a hegyekbe vonult Stein Aurél; a Nan-sán egyes részeit térképezte, majd szeptemberben, többszáz kilométeres sivatagi úton, — ismét Hiüen-Cang hajdani útján⁶⁵ Karasáhrig, majd a közeli Ming-öi (1000 ház) buddhista szentélyei stukkóinak és falfestményeinek a kutatására vezette kis karavánját. Kucsánál délnek fordult, keresztezte a sivatagot a délről jövet a sivatagba vesző Keriya folyóig, s Khotant, Dandán-öilik és Domoko romjait látogatta meg. Akszu irányában újból keresztezi a sivatagot, majd a Tiao-sántól délre lévő hegyvidék térképezése után visszatér Khotanba. Innen azután gondos csomagolás után augusztusban elindítja ötven teverakományt kitevő zsákmányát a Karakoram hágói felé. Még egy térképező, felderítő utat tesz meg a Karakás és a Keriya folyók forrásvidékének gleccserei felé. Rábukkan a Khotant Ladakkal összekötő hajdani karavánút nyomaira, de azt követve egy gleccser keresztezésekor jobb lába ujjai lefagynak. Nagy nehézségek árán érkezik el 16 000 kilométeres útjának utolsó állomására, Leh-be. Itt, hogy lábát megmentse, jobb lábujjait leoperálják. 1909 január végén látja meg újra Angliát.

Óriási eredményei az egész tudományos világ figyelmét az előzőnél is fokozottabb mértékben ráterelik. Az indiai kormánytól két és fél évi szabadságot kap, hogy második útja eredményeit feldolgozhassa. Amikor a Royal Geographical Society márciusi ülésén beszámolóját⁶⁶ tartja, már ott látja az egybegyűlteket között a kásgari jóbarátot, a volt főkonzult, Macartneyt is, aki hozzászólásában örömet és elismerését fejezte ki azért, hogy Stein olyan jól tudott barátokat szerezni a kínai tartományi főnökök között. Elmondta azt is, hogy valahol a Keriya folyónak a sivatagban eltűnése környékén megtalálták Stein tábori székét, melyet a karaván elvesztett. A sáhjári kínai amban (közigazgatási előljáró) elküldte ezt Macartneynak, aki akkor még Kásgarban volt, és onnan juttatta vissza Steinhez Oxfordba. Az elnök is elmondott egy

⁶⁴ A "Revealing India's Past" London, 1939 c. gyűjteményes kötetben: A Stein, *Archaeological Exploration in Central Asia* Pp 172—198. Ez a cikk a legjobb összefoglalása Stein expedíciój történetének. — Perzsa nyelvű összefoglalása is van: *Atá'iq-i wäsät-i Āsiyā* (Közép-Ázsia régiségei), Delhi, 1921. 48 l.

⁶⁵ *The Desert Crossing of Hsüan-Tsang*, 630 A. D. *The Geographical Journal* (Geogr. Journal) 1919 : 256—277.

⁶⁶ *Exploration in Central Asia*. *Geogr. Journal* 1909 : 5—36, 241—271.

jellemző esetet a sivatag végtelen magányosságának érzékeltetésére: nemrég egy banketten Hedin és Stein között ült, mikor Stein átnyújtott neki egy mércét azzal a kéréssel, hogy adja azt át a másik szomszédjának, mert hat évvel ezelőtt Hedin vesztette azt el a Lop-nor sivatagában. Hedin ezt a mércét a Royal Geographical Societynek ajándékozta.

A májusi ülés keretében adták át Stein Aurélnak a társaság arany Founder's Medal-ját, amely földrajzi felfedezők számára akkor a legnagyobb kitüntetés volt, s amely által Stein olyan férfiak osztályostársává vált, mint Livingstone, Stanley, Yule, Nansen és Scott. Ugyanakkor Lál Szinghet, Stein hű topográfusát is kitüntették, a Back Grant-tal, amelyet 1904-ben Stein kapott.⁶⁷ — Még ugyanebben az évben az oxfordi egyetem, majd 1910 jan. 20-án a cambridgei egyetem is sietett az „*exploratore* impigrum, prudentem, perdoctum, virtutis antiquae exemplar bene nominatum, *Marcum Aurelium Stein*”-t honoris causa doktorává avatni.⁶⁸ Ezidőtájt nagyon megelégnék Steinnek íróasztali tevékenysége is; nyugalmas oxfordi dolgozószobájában sok cikk születik meg,⁶⁹ azonkívül, hogy hatalmas munkáin dolgozik.

Sok földrajzi társaság, a párisi, antwerpeni, frankfurti, római, budapesti és bécsi is tagjai sorába választotta, részben már jóval előbb; az exkluzív Alpine Club pedig tiszteleti tagjává. 1912-ben az angol király, mint India császára lovaggá ütötte. K.C.I.E. (=Knight Commander of the Indian Empire) lett, s e kitüntetéssel a *Sir* cím jár.

1910 és 1930 között még igen sok más éremmel is kitüntették, pl. a pennsylvaniai egyetem Drexel-aranyérmével, amit csak a legjelentékenyebb ásatásokat végző kevés régész kapott, — a bajor akadémia a Hardy-éremmel, a francia Académie des Inscriptions a Julien-díjjal, a Magyar Földrajzi Társaság a Lóczy-émlékéremmel, 1929-ben a londoni egyetem a Petrie-éremmel, s végül 1935-ben a Society of Antiquaries is igen nagy kitüntetésnek számító aranyérmével.

Ütleírása teljes formájában két vaskos kötetre rúg.⁷⁰ Szülei emlékének ajánlja. A „Nature” azt írja róla, hogy „ez a krónika-szerű személyes elbeszélés lebilincselően érdekes. Életteli világossággal és vonzó stílussal van elbeszélve, s szinte érezzük belőle a mindenütt jelenlévő nagy sivatag lehelletét. A ragyogó fényképek, amelyeket Dr. Stein maga vett fel, s amelyek a könyvet

⁶⁷ Geogr. Journal 1909 : 99—101.

⁶⁸ Akadémiai Értesítő 1910 : 141.

⁶⁹ Földrajzi és régészeti kutatások Belső-Ázsiában. Földrajzi Közlemények XXXVII (1909), 30 kk. — Geographische und archaeologische Forschungsreisen in Zentralasien. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft (Wien) IV (1909), 149—178, V (1910), 289—332. — Across the "Sea of Sand". Travels and Exploration 1909: 193—204. — Exploration géographique et géologique en Asie Centrale (1906—1908). La Géographie XX, 137—154. — Archaeological Notes during Exploration in Central Asia in 1906—08. Indian Antiquary XXXVIII (1909), 297—332; XXXIX (1910) 11—18, 33—43. — Explorations in Central Asia 1906—1908. Scottish Geographical Magazine XXVI, 225—40, 281—83; The Journal of the Manchester Geographical Society XXVI, 113—142. — Vortragsbericht: Reise in Chinesisch-Turkestan. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde (Berlin), 1909 : 351 kk. — Résumé: Sur ses explorations en Asie Centrale. T'oung Pao Série II, Tome X, 241—244. — Régi helyi kultusz nyomai mohamedán Belső-Ázsiában. Goldziher Emlékkönyv, Bp., 1910. 244—53. — Notes on local Buddhist Worship in Central-Asia. JRAS. 1910 : 839 kk.

⁷⁰ Ruins of Desert Cathay. Personal Narrative of Explorations in Central Asia and Westernmost China. London, Macmillan, 1912. I—II. XXXVIII + 546, XXI + 517 pp. 333 Illustrations + XIII Plates + 3 Maps.

ékesítik, pompásak.” — Magyarra — kivonatosan, — s így sokat elvéve a könyv charme-jából — Halász Gyula fordította,⁷¹ egy évvel később.

Ekkor már, 1911 vége óta ismét Indiában volt Stein, ahol közben a Határkörzet Archaeologiai Felügyelőségének feje, főfelügyelője lett. 1912 aug. 2-án keltezett s az MTA elnökéhez írt levelét (Ak. Ért. 1912:589-90) Mohand Margból küldte. Hivatalos munkái mellett a II. expedíció eredményeit feldolgozó „Serindia” megírásán, részben szerkesztésén dolgozott, mert ez a munka sok szakember bevonásával készült. — És — előkészítette a III. nagy expedíciót.

*

A III. expedíció költségeit az indiai államtitkárság folyósította, azzal a kikötéssel, hogy a leleteket majd az Új-Delhiben felállításra kerülő „Museum of Indian Ethnography, Art and Archaeology”-ban fogják elhelyezni. A politikai helyzetet mind Sir Henry Mac Mahon, az indiai kormány külügyi államtitkára, mind a régi jó barát, Sir George Macartney kedvezőnek látták, s így Stein 1913 július végén elindult. Karavánjához tartozott ismét Rai Bahadur Lál Szingh is, s egy fiatal pathán katonai térképész a khajberi lövész-ezredtől, Mián Afráz-gul Khán aki szintén kitűnően bevált. A Hindukus-hegység Darél és Tangir völgyein keresztül haladt a karaván. Középkori kínai zarándokok használták és leírták ezt az utat, de európai még nem járt arra. A Tágdumbás-Pamiron és a Karatas folyó szakadékain keresztül érték el Kásgart. Onnan azután a Tien-sán lábánál folytatta az utat, majd délnek fordult, és a sivatagon át novemberben érkezett el a khotani oázisba. Domoko, Niya, Mirán újra kincsekkel gyarapítják Stein karavánját. Ugyanígy egy a IV. században elhagyott, eddig ismeretlen erőd, majd Lou-lan is. Itt, az északkeleti részen egy hajdani kínai temetőt fedezett fel. Szépmintájú selymek, hímzések és egyéb textília mutatták azt a magas színvonalat, amit a kínaiak már az ókorban elértek, és tanuskodtak a hajdani kereskedelem mellett a görög-római Nyugattal. Ennek a kereskedelemnek a jelei a félre-ismérhetetlenül („showing patterns unmistakably Hellenistic in character”) hellénisztikus befolyást mutató gyapjűszőnyegek, melyek — legalább részben — a Közel-keletről származtak. — Februárban a Lou-lan környéki sivatagban a sókéregborította agyagos talaj felszínén vagy 40 méter hosszú távon, egyenes vonalban elszórtan 200 db vadonatújnak látszó kínai rézpénzt talált, s nem messze, ugyanabban a vonalban, sok használatlan bronz nyílhegyet. Mind a Han-korból, 2000 évvel ezelőtti időből volt! Egy éjszaka haladó karaván egy tevéjén kioldódhatott egy zsák, s úgy potyogtak ki apránként a pénzek és a nyílhegyek is. Jellemző ez a táj klímájára és embernemlakta voltára. Március végén újra Tun-huang, májusban Kara-khoto a Stein táborhelye. Megállapította, hogy itt volt valaha a Marco Polo által említett Etzina város. Bár kevéssel azelőtt az orosz Kozlov ezredes által vezetett expedíció már ott járt, s igen fontos buddhista szövegeket és festményeket talált, a romoknak és a hajdani szemétdomboknak szisztematikus átnézése sok tibeti és tangut, kínai és uigur blokknyomathoz juttatta Steint. — Mikor azután beköszöntött a júniusi nagy meleg, a sivatagból a Nan-sán havasi régióiba

⁷¹ Romvárosok Ázsia sivatagjaiban. Átdogozta Halász Gyula. Budapest; 1913. 667 l. — Már korábban kiadta Halász Gyula a Magyar Könyvtárban azt az előadást, amelyet Stein 1909 januárjában a Magyar Földrajzi Társaságban tartott: Középázsiai utak (1906—1908). Bp., é. n.

tette át kutatásai — most ismét földrajzi kutatásai — színhelyét. A Kan-csou folyó forrásvidékén súlyos baleset érte: badaksáni csődőre felágaskodva hanyattesett, Stein Auréllal a hátán. Ha éppen ott nem lett volna tűzeges a talaj, egyszersmindenkorra befejeződtek volna Stein utazásai. Így több kisebb zúzódás mellett csak bal combjának izmai ronszolódtak össze. Két hétig mozdulatlanul feküdt tábori ágyán, azután levitette magát Kan-csouba. Ott a belga misszió páterei — közöttük De Smedt, (aki később mint kiváló mongolista vált ismertté) — apránként talpraállították. Itt értesült a világháború kitöréséről is. Szeptemberben azután féligmeddig még nyomorékon nekivágott a Pej-sán sivatagos láncain át egy 800 kilométeres vándorlásnak, amely a Tien-sán északkeleti lábához, majd Barköl és Gúcsenen át Turfán oázisába vitte. A tél folyamán térképezte a turfáni (lün-csuni) depresszió vidékét, mely legmélyebb helyén 294 m-rel van a tengerszint alatt.⁷² Fő célja azonban az volt, hogy a számos nagyterületű rommezőt, ahol előtte már német (Grünwedel, v. Le Coq), orosz (Oldenburg) és japán (Otani) expedíciók kutattak, még egyszer átkutassa. Az eredmények igazolták: kéziratokat, művészeti tárgyakat talált, s Murtukban, buddhista szentélyekben nagyszépségű freskók tárultak szeme elé. Mióta mohamedánná vált itt a lakosság, e freskók ki voltak téve az elpusztításnak. Stein ügyes technikával lefejtette ezeket a falakról és gondosan elcsomagolta. Régi temetők sírkamrái is annyi tárgyat őriztek meg a nagyon száraz éghajlat alatt, hogy általuk rekonstruálni lehet a VI-VII. század turfáni oázisának a mindennapi életét és Perzsia—Kína kereskedelmi kapcsolatait.

Mint expedíciója folyamán többször tette, most megint három felé osztotta karavánját. Először Korlában, majd június végén Kásgarban került megint össze derék indiai földmérőivel, akik más és más úton vonultak haza, Nyugat felé, értékes térképező munkát végezve. Kásgarban azután újra csomagolták a 80 súlyos teverakományt kitevő (182 ládányi) podgyászt, amelyet India felé indított útnak Stein. A szép murtuki freskók és egyéb tárgyak a Pamíron és Karakorumon át épségben érkeztek meg az új-delhi múzeumba, ahol Stein jó barátja Fred H. Andrews rendezte azokat, aki akkor Kásmir állam Technikai Intézete és Iparművészeti Iskolájának igazgatója volt. — Stein maga meg a selyem hajdani útját kutatva és anthropológiai méréseket végezve átkelt a Pamíron; 1915 október végén Szamarkandba érkezett. Onnan — részben vasúton — december elején Perzsia Szísztán tartományába, az ókori Szakasztanéba, a letűnt szakák földjére utazott. Ott — immár a harmadik telet töltve régészeti kutatással — a Kóh-i Khvádzsa sziklás hegyén, zoroasztriánus hagyományoktól megszentelt helyen, egy hajdani palota nagykiterjedésű romjai között falfestményeket fedezett fel, a legrégebbeket Perzsiában. Ezek a szasszanida korszakból való Rusztem-ciklus legendás hőseit ábrázolják. Talált párthus eredetűeket, hellénisztikus stílusúakat is. — A Hamun moesaraitól a Hilmend folyót elsenyvesztő tóig meg őrállomások láncolatára bukkant; ez a limes valószínűen szintén párthus eredetű, s így a Han-kori kínai limessel állítható párhuzamba. — 1916 márciusában tért vissza Kásmirba, miután gondoskodott arról, hogy az expedíción mellé beosztott kitűnő topográfus munkatársak hűséges munkájukért jutal-

⁷² Note on a Map of the Turfan Basin. Geogr. Journal LXXXII (1933), 236—246. — III. expedíciójáról szóló uti leveleit is közli a Geogr. Journal XLIV (1914), 69 kk.; XLV (1915), 405 kk.

mat kapjanak. Lál Szingh földet kapott az új pandzsábi csatorna mellett, Afrázgul meg előlépést.

Átmenetileg kirá dul a szanszkrit filológiába: Some River-rames in the Rigveda. (JRAS. 1917. 91-99.)

1916 júniusában Londonban találjuk Steint, s ott a Roy. Geogr. Society meetingjén beszámol útjáról.⁷³ A hozzászólók között ott van Austen Chamberlain és F. Younghoushard is. Steinnek közismerten nagy érdemei mellett is „még ma, a fotografálás korszakában is a legnagyobb dicséretet érdemelnek felvételei” — mondta az elnök.

A Stein által expedícióiról hozott többszáz ládányi művelődéstörténeti anyag, a benne foglalt sok nyelvemlék jelentőségének fölbecsülése akkor még nem volt lehetséges.⁷⁴ Mint 1919-ben Vincent A. Smith kijelentette, „a hozott anyag olyan óriási, hogy azt lehet mondani, hogy a vele való munkát sohasem fogják befejezni. . . . A szakértők tucatjai emberöltőkön át sem fogják kimeríteni a tárgyat.”⁷⁵ — Még mielőtt teljesen a III. expedíció anyagának szentelhette volna magát Stein, foglalkoznia kellett a II. expedíciót feldolgozó „Serindia” kiadásával. Baráti és kollégális szeretettel ajánlotta ezt a főművét az 1918-ban meghalt Édouard Chavannes emlékének, aki mint sinológus, hosszú időn át munkatársa volt Steinnek; az általa hozott kínai emlékek megfejtésével⁷⁶ nagyon szép munkát végzett, és a „Serindia”-rak is egyik munkatársa volt. A Közép-Ázsiával kapcsolatos filológiák (szanszkrit, iráni, tibeti, kínai, török) és műtörténet legkiválóbb művelői (pl. R. Hoernle, F. W. Thomas, Émile Sénart, Lionel Giles, A. E. Cowley, A. Foucher stb) mind ott találhatók a munkatársak között, egy-egy fejezettel. Így lett a mű 5 kötetes olyan murkává,⁷⁷ hogy egy magyar ismertetője a következő címet adhatta róla szóló riportjának: Látogatás egy könyvnel.⁷⁸ Ami a címet illeti, a *Serindia* nevet először a francia kutatók kezdték használni (*Sérinde*), s mert ez röviden és jellemzően utal arra a lefolyástalan, geográfiai szempontból egységes, nagy térségre, amelyen — mint eddig is láthattuk — ősidőktől fogva érintkezett a kínaiak (ógör. Σῆρ-ες) és az indiaiak (ógör. Ἰνδ-οί) műveltsége — Stein is alkalmasnak („excellently suited”) találta a nagy murka tárgyának, lényé-

⁷³ A Third Journey of Exploration in Central Asia 1913—16. Geogr. Journal XLVIII (1918), 117—130, 155—225. — Reprint pp. 1—71. — Az előbbinek magyar fordítása Halász Gyulától: Indiából Kínába. Harmadik utam Belső-Ázsiába 1913—16. A szerző életrajzával és térképekkel. Bp., Athenaeum, 1923. 135 l. — Stein e könyvét „Lóczy Lajos nemes emlékének. hálás, baráti érzülete jeléül ajánlja”.

⁷⁴ Később, 1925-ben: V. Thomsen, Aus Ostturkestans Vergangenheit. Ungarische Jahrbücher V, 6, 8, 11 stb. — A. Hermann, Die geographischen Ergebnisse der Forschungsreisen Aurel Steins in Zentralasien. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde 1925:175—184.

⁷⁵ JRAS. 1919 : 60: „... work on it never be finished” . . .

⁷⁶ E. Chavannes. Documents chinois découverts par Aurel Stein dans les sables du Turkestan chinois. Oxford University Press, 1913. 4°.

⁷⁷ Serindia. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China, carried out and described under the orders of H. M. Indian Government by Aurel Stein, K. C. I. E. Oxford, Clarendon Press, 1921. I—V. XXX + 1580 pp. (ebből 1326 oldal magától Steintől!) + 345 Illustrations + 59 Plans + CXXV Plates + 94 Maps. With Descriptive Lists of Antiques by F. H. Andrews, F. M. G. Lorimer, C. L. Woolley and others and Appendices by J. Allan, L. D. Barnett, L. Binyon, E. Chavannes, A. H. Church, A. H. Francke, A. F. R. Hoernle, T. A. Joyce, R. Petrucci, K. Schlesinger, F. W. Thomas. — The Thousand Buddhas. Ancient Buddhist Paintings from the Cave-Temples of Tun-huang. London, 1921. Text: XII + 65 pp. XLVII Plates.

⁷⁸ Halász Gyula, a „Stein, Indiából Kínába” c. könyv előszavában, 14 l.

gének jelölésére.⁷⁹ Ha közbe-közbe más tájak felé is fordul a figyelme, munkássága legjavát mégis ennek a nagy tájnak szenteli. Megelőzve korát, Stein a „legbelsőbb Ázsiának”, mint geopolitikai tényezőnek is szentelt tanulmányt: „Innermost Asia: its Geography as a Factor in History”.⁸⁰ Amit egy későbbi tanulmányában idéz, az itt is, valamint Stein egész munkásságában jellemző az ő szemléletére: „Egy rég végbement esemény realitásának túlélő eleme a színhelyhez kötöttsége . . . Gyakran teszi világossá a képet, melyet a történelem csupán félig elmosódott körvonalakban őrzött meg.”⁸¹

*

Amikor a belső-ázsiai sivatagzónával foglalkozik, különösen nagy elismeréssel vázolja Kína hajdani itteni szerepét, és hangsúlyozza a pax Sinica világtörténelmi jelentőségét. „Kínának, mint belsőázsiai hatalomnak nagy történelmi múltja, s e múlt hagyományai megvédelmezik e vidék békéjét”. . . (Legbelsőbb Ázsia 43 l.). Általában azt mondhatjuk, hogy a „glory of Chinese civilisation”-nak aligha volt lelkesebb értékelője és eredményesebb feltárója, mint Stein.⁸² A történeti földrajz szakértőjének és a katonának a szemével ő rekonstruálta Kao Hsien-cse kínai hadvezérnek és többezer főnyi hadseregének 747. évi bámulatraméltó teljesítményét: a Pamiron és a Hindukuson át hatoltak be Északindiába, messze felülmúlva ezzel akár Hanribál, akár Szuvarov alpesi átkelését.⁸³

Itt kell megemlítenünk, hogy 1921-ben a British Academy és 1925-ben a Российская Академия Наук is tagjává választotta.

Mielőtt visszatérne Belső-Ázsiához, ismét indiai vonatkozásokra terelődik Stein Aurél figyelme. Már régebben is, így a hunéri hadjárat idején, — foglalkoztatták mellékesen a Nagy Sándor Indiába jutásával kapcsolatos problémák. Megállapította, hogy az Indus jobb partján emelkedő Mahabán hegy nem lehetett Aornosz, az a híres sziklavár, melynek bevétele nyitotta meg az utat Nagy Sándor számára Indiába, i. e. 327-ben. Most, 1926-ban, kifejezetten azzal a céllal járta be a hajdani Uddijánát (=a kertet), azaz a Szvát vidékét, hogy ott Nagy Sándor nyomait földerítse. Ha nincs is emléke az indiai irodalomban Nagy Sándor itteni uralmának, elég nyomot talál a régész. Baktria görög fejedelmei az Indus folyó mindkét partján uralkodtak több, mint két évszázadon át, s így nyitva tartották Észak-Indiát a Nyugatról jövő kultúrhatásoknak. Innen indult a Gardhára-művészet, amiről már szó

⁷⁹ Serindia I, VIII; Teleki Pál: Akadémiai Értesítő 1922 : 40—42.

⁸⁰ Innermost Asia: its Geography as a Factor in History. Geogr. Journal LXV (1925), 377—403, 473—98. — Reprint. 1925. 55 p. 18 illusztrációval. — Mint a MTA 1925. jan. 3-án tartott ünnepi ülésében elhangzott felolvasásának szövege, magyarul is megjelent, az illusztrációk nélkül: Legbelsőbb Ázsia földrajzának hatása a történetben. Bp., 1925. MTA, 47 l. — A bevezető szavakban nagy szeretettel emlékezik meg a nemrég elhunyt főkönyvtárnokról, id. Szily Kálmánról.

⁸¹ Early Relations between India and Iran. Paper read before the East India Association at the Cuxton Hall, 1937. p. 1: . . . just words of a great strategist and student of history: "The locality is the surviving portion of reality of an event that has long passed by . . . It often restores to clearness the picture which history has preserved in half-effaced outlines."

⁸² Innermost Asia and the Story of China's Central-Asian Expansion. 22 pp. + 1 map. Delhi-ben tartott előadás 1927. nov. 10-én. — Notes on ancient Chinese Documents, discovered along the Han Frontier Wall in the Desert of Tun Huang, The New China Review-ből való különlenyomat.

⁸³ A Chinese Expedition across the Pamirs and Hindukush. The New China. Review-ből való különlenyomat. 23 pp.

volt. Mikor azután itt a Kusán-dinasztia hatalmas birodalma alakult meg, s megkezdte expanzióját, innen indult meg a buddhizmus diadalútja a Tarim-medence, majd Kína felé, s jöttek a zarándokok Uddijána híres szent helyei, kolostorai felé, pl. Fa-hszen az V., Szung-jün a VI., Hiüen-cang a VII. században, mindannyian Stein kutatásainak a tárgyai. Hanem a buddhizmust itt kiszorította a hinduizmus, azt meg a XI. századtól kezdve az iszlám. Később a nagy birodalmak helyett egymással civódó törzsek, főleg pathánok küzdőterévé lett a Szvát-vidék, ahová európaiak nem tehették be a lábukat, legfeljebb csak a terület déli részén, egy-egy gyors hadjárat keretében. 1921 körül azonban Gul-sáhzáda egyesítette a törzseket, *bádsáh* lett, megegyezett az angolokkal, „a politikai barométer szélesöndet jósolt”, s így 1926-ban Stein-nek alkalma nyílt a régi álom megvalósítására. Pesávarban csatlakozott hozzá a beosztott földmérő, Tórabáz khán, ott találkozott Afrázgullal is, aki legénykorában, 10 évvel azelőtt, harmadik expedícióján kísérte. Pesávarból indult Stein március elején a völgyön fölfelé.

Harminc évvel korábban, egy határszéli háború folyamán Stein egy régi barátja, Wauhope ezredes itt pillantott meg egy igen nagy távolságban kéklő magas hegynyúlványt, mely a Szvát és az Indus közötti hegységből ugrott elő az Indus jobb partjára. Már akkor fölmerült a gondolat, hogy vajon nem ott volt-e Aornosz? Ezt akarta Stein földeríteni, s a tájat térképezni. Először Birkót-ot sikerült azonosítania Arrianosz Bazira-jával. Felderítő útján a Szvát völgyéből átkelt a vízválasztón keresztül a nyugatra fekvő Indus völgye felé. Gyönyörű fenyvesek, violával ékes havasi rétek között sok-sok hegymászás után április végén érte el a Pir-szár hegyhátat, melynek hatalmas tömege 1500 méterrel emelkedik az Indus völgye felé. Stein munkájának legérdekesebb lapjai közé tartoznak azok a fejezetek, amelyekben leírja a körülményeket, amelyek között Nagy Sándor történetírójának Arrianosznak az adatait a Pir-szár topográfiájával egybevetnie sikerült, — s az érzéseket, amelyeket a jó flair-rel bíró tudós kutató ösztönének kielégülése, meg a nagyszerű, dús természetnek a szeretete benne kiváltott. A 2658 m magas Unra hegyből kiágazó Pir-szár hegyhát valóban az Aornosz, a híres „Szikla” (*πέτρα*). A magasban töltött napok, a sikerült térképezés után május közepére tér vissza Stein Kásmirba erről a „happiest wandering”-ről.⁸⁴

Később is vissza-visszatér Nagy Sándor keleti hadjárata körülményein k a tisztázására. 1929-ben a Magyar Tudományos Akadémia okt. 12-i ülésén tartott felolvasása: Nagy Sándor nyomdokain az Indushoz.⁸⁵ Még napilapban, a Times-ban is ír cikket Nagy Sándor dzselami átkeléséről Porosz-szal való csatája előtt.⁸⁶ Visszatér e tárgyra még 80 éves korában is.

⁸⁴ Zum Feldzug Alexanders des Grossen an der Nordwestgrenze Indiens. Festschr. zur 700 Jahr-Feier der Kreuzschule 1926. 61—71. — Alexander's Campaign on the Indian North-West Frontier. G. J. 1927 : 417—440, 515—540. — On Alexander's Track to the Indus. Personal Narrative of Exploration on the North-West Frontier of India carried out under the orders of H. M. Indian Government by Sir Aurel Stein, K. C. I. E. Lo., Macmillan, 1929. XVI + 182 pp. + 97 III. + 2 Maps. "To the Memory of Colonel Sir Harold Deane . . . this Record is inscribed in grateful Remembrance". — Magyar fordítása Halász Gyulától: Nagy Sándor nyomdokain Indiában. Bp., é. n. (Magyar Földr. Társaság Könyvtára). — Alexander's Campaign on the Indian N. W. Frontier. Journal of the Central Asian Society XVII (1930), 147—170.

⁸⁵ Megjelent nyomtatásban is. Bp., 1929. 32 l.

⁸⁶ Alexander's Passage of the Jhelum. Times, 15th April, 1932. Továbbá: The Site of Alexander's Passage of the Hydaspes and the Battle with Poros. G. R. 1932 : 30—45.

Miközben Nagy Sándorral foglalkozik, illetve Vazirisztánt és Beludzsisztánt járja, megjelenik Londonban életének az Ancient Khotan és a Serindia mellett harmadik főműve, a III. expedíció eredményeit összegező „Innermost Asia”⁸⁷. Bár a Belső-Ázsiával foglalkozó filológusok élgárdája ismét munkatársa Steinnek, s a különféle nyelvű kéziratokra vonatkozó egy-egy Inventory List vagy Note-tal járul a hatalmas munkához, több mint 1000 quartoldal magának Steinnek az írása. Nem csoda, hogy megint a világérdeklődés középpontjába kerül. Előadások tartására hívják az Egyesült Államokba is. A Harvard-egyetem elnökének a meghívására a bostoni Lowell Institute-ban tartott előadásaiban összefoglaló képet adott mindhárom belsőázsiai kutatóútjáról. Ezek az előadások évek múlva külön kötetben jelentek meg: On Ancient Central-Asian Tracks.⁸⁸ Megjelent ez a szép összefoglalás magyarul is, sajnos, az eredeti kiadás színes táblái nélkül.⁸⁹

1929-ben tüntette ki Steint a londoni egyetem a Petrie-éremmel. Ugyanabban az évben teljesen független emberré válik; megszabadul az adminisztrációs gondoktól, mert nyugalmába vonul. 1930-ban azután nagy kelet-ázsiai utat téve,⁹⁰ nankingi látogatása alatt engedélyt kapott a kínai központi kormánytól egy negyedik belső-ázsiai — Belső Mongóliáig tervezett — expedícióra. Augusztusban újra átkelt a Karakorum és a Pamír hágóin, 68 éves korában. Közben azonban megváltozott a kínaiak magatartása, már elmúlt Pan Ta-zsen (néhol Darin-nak írják) és más, könyveknek élő tudós kínai barátoknak, államhivatalnokoknak a korszaka.⁹¹ Feszült volt a helyzet, katonák léptek a régi adminisztrátorok helyébe, és ezek nem nézték jó szemmel Stein útját. Stein csak Csercsenig tudott eljutni, s onnan — összesen 10 hónap elvesztegetése után — a Taklamakán sivatagot megkerülve visszatért Indiába. — Mégegyszer előveszi a deszikkáció kérdését, amivel már 1911-ben is foglalkozott,⁹² s Belső-Ázsia két évezred alatti lassú kiszáradását bizonyítja régészeti és történeti adatokkal.⁹³

⁸⁷ Innermost Asia. Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Iran carried out and described under the orders of H. M. Indian Government by Sir Aurel Stein, K. C. I. E. With Descriptive List of Antiques by F. H. Andrews and F. M. G. Lorimer; and Appendices by J. Allan, E. Benveniste, A. H. Francke, L. Giles, R. L. Hobson, T. A. Joyce, S. Konow, A. von Le Coq, W. Lentz, S. Lévi, H. Maspero, F. E. Pargiter, R. Smith, W. J. Sollas, R. C. Spiller, F. W. Thomas, V. Thomsen. I—IV. Oxford, Clarendon Press, 1928. 4°, "To the Memory of General Sir Henry Rawlinson . . ."

⁸⁸ On Ancient Central-Asian Tracks. Brief Narrative of three Expeditions in Innermost Asia and North-Western China. Lo., Macmillan, 1933. XXIV 342 pp. With 147 Illustr., and Plates. "To the Memory of Sir Thomas Arnold, Scholar, 'Saint', and Incomparable Friend . . ."

⁸⁹ Ősi ösvényeken Ázsiában. Három kutató utam Ázsia szívében és Kína északnyugati tájain. Ford. Halász Gyula. 148 képpel, 1 térképpel. Bp., Akad., 1934. 217 l. Kiadta ugyancsak 2 kötetben a M. Földr. Társaság is.

⁹⁰ Stein hagyatéka különösen Japánból őriz úti emlékeket.

⁹¹ "The inherited historical sense of such cultured administrators as my old friend and patron, Pan Ta-jen, made them fully understand that my search for the relics of a distant past was not prompted by desires of material gain; that their unearthing would help to throw light on the beneficent rôle played for centuries by ancient Chinese culture and statesmanship in innermost Asia" The Antiquaries Journal XV (1935), 263.

⁹² Belső-Ázsia általános kiszáradásának kérdése. A Földrajzi Közlemények XXXIX (1911). kötetéből különlenyomat. 8 l.

⁹³ Desiccation in Asia. A Geographical Question in the Light of History. The Hungarian Quarterly 1933: 9 1—13.

Közben visszatér egy nagyon régi iranisztikai témájához is: On the Ephedra, the Hum Plant and the Soma.⁹⁴ — Ekkortájt vesztí el régi jó barátját Th. W. Arnoldot, a nagy iszlámológust, kiről szóló emlékbeszédét⁹⁵ a Brit Akadémia adta ki.

Ekkor már megkezdődött Stein kutatásainak két évtizedet betöltő harmadik szakasza, mely szervesen kapcsolódik az első és másodikhoz. Az első szakasz központi problémája: Észak-India régészete, történeti földrajza. — A másodiké: az India és Kína közötti utak, kulturális kapcsolatok. — A harmadiké: India és Előázsia (különösen Mezopotámia) ősi kapcsolatai.

Legelőször, még 1923-25-ben, a szindi Mohendzsodaro mellett, Sir John Marshall az i. e. III. évezredbe visszanyúló civilizáció emlékeit fedezte fel és ásta ki. Stein viszont 1915-16-ban, II. expedíciójának befejező aktusaként Szisztánban olyan leletekre bukkant, amelyek hasonlóságot mutattak egyes Szuza és Gwadar⁹⁶ környékén kiasott tárgyakkal. Így azután fölmerült benne a kérdés, hogy vajjon nincs-e összefüggés az indusvölgyi legrégebb kultúrák között?⁹⁷ Ennek a földerítésére egész sorát vállalja a fárasztó expedícióknak.

1927-28 telén Beludzsisztánt, illetve Brit-Mekrán területét kutatta át,⁹⁸ s utána Irakon (Ninive, Hatra, Palmyra) és Görögországon át Budapestre is ellátogatott. 1932-33-ban végrehajtott két expedícióján meg Perzsa-Mekránban és a Perzsa-öböl mentén végzett kutatásokat, a Harvard University és a British Museum támogatásával.⁹⁹ Ez volt egyetlen olyan expedíciója, melyen európai kísért is vett maga mellé, dr. Fábry Károly fiatal indológust.

Kutatásai értékes föltevéseket vetettek fel, vagy valószínűsítettek, mind az Indus-völgyi legrégebb kultúra nyugati relációit, mind az árja bevándorlás körülményeit illetően. A védai szanszkritot beszélő árja nép, mely Stein szerint azonos azzal a hajdan Mitanni vidékén, tehát Anatólia szomszédságában élő pásztor néppel, melyet a hettita feliratok az i. e. XVII. században említenek, — a közép-perzsiai sivatagi zónától délre, a Hilmend-medence táján vándorolt át az Indus völgybe, elszakítva így a brahmi nép dravida őseit az indiai dravida tömbtől. A mohendzsodaro-i pecsétek feliratai valószínűleg valami dravida-féle nyelv emlékei. — Mintegy 500 × 430 km területet kutattott át. A legragyobb romhelyen, a Periáno-ghundai dombon („Boszorkányok dombja”) és Dabarkót nagy romhalomján végzett ásatásai a mohendzsodaroival rokon khalkolitikus civilizáció maradványait tárták fel. De arra is talált régészeti bizonyítékokat, hogy az Indus felé innen vonultak az áriák. A Rigvéda himnuszainak költői előtt Vazirisztán (Arrachosia), azaz ez a táj jólismert volt. Végül a Mekránban és Beludzsisztánban tapasztalható deszikká-

⁹⁴ Bulletin of the School of Oriental Studies VI (1931), 561—14.

⁹⁵ In Memoriam Thomas Walker Arnold 1864—1930. London, 1932.

⁹⁶ Gwadar Mekránban van, a Beludzsisztánnal határos tengerparti tartományban.

⁹⁷ "It obviously became a task of very great interest to trace the links between that earliest yet known Indian civilization as revealed at Mohenjodaro and the ancient cultures of Elam and Mesopotamia." Journal of the Royal Anthropological Institute LXII (1934), 182.

⁹⁸ An Archaeological Tour in Waziristan and Northern Baluchistan. (Memoirs of the Archaeological Survey of India No. 37), Calcutta, 1929. 98 Pp. 27 Plates. 4°. — An Archaeological Tour in Upper Swat and Adjacent Hill Tracks. (Memoirs No. 42), Calcutta, 1930. 115 Pp. + 8 Plates. 4°. — An Archaeological Tour in Gedrosia. (Memoirs No. 43), Calcutta, 1931. 211 Pp. and 46 Plates.

⁹⁹ Archaeological Reconnaissances in Southern Persia. The Geographical Journal LXXXII (1934), 119—34.

ciónak, a klimatikus viszonyoknak a délnyugati monszun irányában és kiterjedésében beállott lassú változással való okozati összefüggésére is utalt.¹⁰⁰

1933-34-ben a British School in Iraq támogatásával Fársz (az ókori Persis) tartományt járja be, amely hajdan a legkiválóbb két dinasztiát adta Perzsiának, az Achaemenidákat és a Szasszanidákat. Az iráni kormány megértéssel volt Stein törekvései iránt, mind ezen, mind későbbi perzsiai útjain, s ezen az úton Mirza Azizullah Khan Kazimi régészeti felügyelőt osztotta be Stein mellé, akinek a kulturált és értékes segítőtárs voltáról Stein meleg szavakkal emlékezik meg. Egy tucat csendőr is volt Stein kíséretében, mert még nem ültek el a törzseknek egymás és a központi kormány elleni mozgolódásai.¹⁰¹ 1935 novemberétől kezdve meg újra a Harvard-egyetem anyagi támogatásával jár Délnyugat-Iránban, 13 hónapig tartó úton. Sirázból indulva Khuzisztánon és Lurisztánon, Kirmánsáhon át az Urmia-tóig vizsgálja át a rommezőket. Mivel 1936 végén Hamadánban ágynak esett, abbahagyta kutatásait, s mihelyt fel tudott kelni, Budapesten át útnak indult Anglia felé, de Bécsben még 1937 tavaszán megoperáltatta magát. Ekkor derített fényt a hajdani osztrák katonatisztre, Troyer-re, aki Indiába kerülve először fordította a Rádsatarangini-t.¹⁰²

Mindezen útjainak számos publikációval állított maradandó emléket. Legkiemelkedőbb az „Archaeological Reconnaissances in North-Western India and South-Eastern Iran.” hatalmas kötete,¹⁰³ melyben, mint eddig is mindig, rendkívüli mértékben gyarapította iemereteinket a címben említett területek őstörténete, történeti földrajza és topográfiája tekintetében. A két első fejezetben Nagy Sándor, majd a ghaznevida Mahmud szultán indiai hadjáratának történeti földrajzára vonatkozó kutatásait adja, majd a további fejezetekben keletperzsiiai eredményeit összegezi.

Számos kisebb közleménye¹⁰⁴ után és Di Filippi-ről szóló megemlékezése¹⁰⁵ után, az 1937-ben betegen befejezett expedíció eredményeit legbővebben 1940-ben megjelent könyvében ismerteti: „Old Routes of Western Iran”¹⁰⁶. Ez Stein

¹⁰⁰ The Indo-Iranian Borderlands: their Prehistory in the Light of Geography and of recent Explorations. Journal of the Royal Anthropological Institute LXIV (1934), 181–202. — Ugyanez magyarul is megjelent: — Az indo-perzsa határvidék ősi története a földrajz és újabb kutató-utazások világában. A MTA. 1934. okt. 11-én tartott összeülésén vetített képekkel bemutatott előadás. Bp., 1935.

¹⁰¹ An Archaeological Tour in the Ancient Persis. The Geographical Journal LXXXVI (1933), 489–497. Ez az expedíció értékes térképezési munkát is végzett délkeletre és délnyugatra.

¹⁰² Notes on the life and labours of Captain Anthony Troyer. JRAS. of Bengal VI. (1940: 3), 45–59.

¹⁰³ Archaeological Reconnaissances in North-Western India and South-Eastern Iran. Antiquities described with the Assistance of Fred H. Andrews. London, Macmillan, 1937 4°. XII + 267 Pp. + 34 Plates. Ajánlása: "To the Memory of Percy Stafford Allen, President of Corpus Christi College Oxford. The Friend and Guide whose Sympathy and Example brightened my Life and eased its Labours..."

¹⁰⁴ Early Relations between India and Iran. Lásd a 81. sz. jegyzetben. — An Archaeological Tour in the Ancient Persis. Iraq III (1937), 111–225. — An Archaeological Journey in Western Iran. The Geographical Journal XCII (1938), 313–342.

¹⁰⁵ In Memoriam Filippo di Filippi. Alpine Journal 1939 : 296–303.

¹⁰⁶ Old Routes of Western Iran. Narrative of an Archaeological Journey carried out and recorded by Sir Aurel Stein. Antiquities examined, described and illustrated with the assistance of Fred H. Andrews. London, Macmillan, 1940. XXVIII + 432 Pp. + XXXI Plates. — Ajánlása: "To Sir Edward D. MacLagan... Late Governor of the Punjab. The Friend whose Sympathy and Help encouraged and furthered my Efforts from the Start of my Indian Career"...

utolsó nagy munkája. Kisebb dolgozata még sok jelent meg, s jöllehet már 78 éves, még fárasztó utakra is vállalkozik. Így most a római birodalom legkeletibb limes-ére terelődik az érdeklődése. A légi fényképezés hasznos mind a katona, mind a geológus számára is. 1938 tavaszán a Royal Air Force rendelkezésére bocsátott egy repülőgépet, ennek felhasználásával s az Iraq Petroleum Company anyagi támogatásával a hajdani római limes iraki, szíriai és transzjordániai vonalát kezdte kutatni, s ezt a munkát 1939-ben is folytatta. Kutatásai az általa nagyra értékelt A. Poidebard kutatásaihoz kapcsolódtak, kinek úttörő munkáit ő maga ismertette a *Geographical Journal*-ban.¹⁰⁷ Poidebard légi fölvételekre támaszkodva végezte munkáját. Stein meg már 1907-ben, a Lop-nor környéki sivatagban eltemetődött romok földelésére hangsúlyozta a légi felvételek által elérhető nagy lehetőségeket. Repülőgép akkor még nem volt, így hát még csak sárkányra gondolt. Később is foglalkozott ezzel a problémával: *Air photography of ancient sites* (*The Geogr. Journal* 1919).

A római limes kutatásával teljessé lett Stein oeuvre-jének egyik oldala, hiszen több mint egy emberöltővel azelőtt ő fedezte fel a nagy keleti világbirodalom, Kína legnyugatibb limesét, azután az arszakida limest Szísztánban, most pedig a kortárs nyugati világbirodalom legkeletibb, iraki és akabai limesét. A kultúrák közvetítő útjainak a kutatásában így érkezett el Kelet-től Nyugatig.¹⁰⁸

Utolsó éveiben visszatért szeretett Észak-Indiájához. 1940 decemberében hathetes pandzsábi táborozásra ment. Ennek folyamán valószínűvé tette, hogy a védai idők nagy folyója, a Szaraszvati, a mai kis folyók, a Ghaggar és Hakra hatalmas medrében folyhatott.¹⁰⁹ 1941 novemberében meg Szvátón és egy 5000 méteres hágón át¹¹⁰ az Indus felső folyásának európaiaktól még nem látogatott vad szurdokaihoz tett 3 hónapos „kirándulást”, „védszentje” Hiüen cang és Fa-hsien útvonalán („the route of the hanging chains”), megerősítve azok V. és VI. századi adatait.¹¹¹ 1942 július-szeptemberében is újra a folyó keleti szurdokaihoz vezetett az útja, újra 4-5000 méteres hágókon át. Egy helyi fakir azonban éppen akkor hirdetett „szent háborút”, így vissza kellett ténnie. — Még 80. életévének betöltése után is expedíción látjuk: A Délkelet-Beludzsisztánban levő Las Bela államot¹¹² látogatja meg.¹¹³ Innen indult Nagy Sándor hazafelé vezető útjára, Gedrosia élettelen tájain keresztül. Az Arrianosznál említett földrajzi fogalmak mai megfelelőit, a hadjárat e

¹⁰⁷ Poidebard, *La Trace de Rome dans le désert de Syrie*. Paris, 1934. — Stein ismertette a „*The Geographical Journal*”-ban, 1936-ban. — Poidebard, *Un grand port disparu: Tyr. Recherches aériennes et sousmaritimes*, Paris, Geuthner, 1939. — Erről Stein: *The Ancient Harbours of Tyre*. *The Geographical Journal* 1939 : 330—333.

¹⁰⁸ *Surveys on the Roman Frontier in Iraq and Trans-Jordan*. *Geogr. Journal* 1940 : 428—438. — *The Ancient Trade Route past Hatra and its Roman Posts*. *JRAS*. 1941 : 299—316. — *Une récente exploration en Transjordanie*. *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 1939 : 262—68. — *Notes on Alexander's Crossing of the Tigris and the Battle of Arbela*. *Geogr. Journal C* (1942), 155—164.

¹⁰⁹ *A Survey of Ancient Sites along the "lost" Sarasvati River*. *Geogr. Journal* XCIX (1942), 173—182.

¹¹⁰ Erről a 16 órás kapaszkodásról írja Stein: „the scrambles along precipitous mountain sides are a bit fatiguing”.

¹¹¹ *From Swat to the Gorges of the Indus*. *Geogr. Journal C* (1942), 49—57.

¹¹² Ma Pakisztánban van, a Háb és Porali folyók között, Karacsi-tól É.

¹¹³ *On Alexander's Route into Gedrosia: an Archaeological Tour in Las Bela*. *Geogr. Journal CII* (1943), 193—227.

szakaszának földrajzi körülményeit sikerült Steinnek megállapítania. — Útjáról (melyet 1943 január-márciusában tett meg) való beszámolója már csak halála után érkezett meg a Geographical Journal szerkesztőségéhez. Október 15-én még írt Peshávarból régi barátjának C. E. A. W. Oldhamnak, telve volt még tervekkel afganisztáni útját illetően, s még azt is írta, hogy igen jól érzi magát („very fit”), Tizenegy nappal később, hírnevének a zenitjén, képességeinek még teljes birtokában, október 26-án Kábulban meghalt. Ott is van eltemetve.

*

Szép, de nehéz feladatot vállal majd az, aki Stein Aurél életének és munkásságának a monográfiáját meg akarja írni. Hatvan éven át filológus, ötven éven át felfedező a régészet és a földrajz területén. Megnyílt előtte az egész világ, ő meg rég letűnt kultúrák, évezredek titkainak a kulcsát adta a világ kezébe. London, Delhi, Kalkutta, Lahore múzeumai, a Harvard-egyetem és Irán őrzik az általa hozott hatalmas anyagot. Félévszázad óta dolgoznak szakemberek ezen az anyagon, és dolgozni fognak rajta még hosszú ideig. Ha csupán geográfus lett volna is, tartós nevet biztosított volna magának, de egyéb eredményei még elhomályosítják geográfusi érdemeit. Még arra is volt ideje, hogy anthropológiai méréseket¹¹⁴ és nyelvi anyaggyűjtést végezzen,¹⁵ olyan félreeső vidékeken, ahol ilyesmiről addig szó sem volt. Betegség, súlyos sebesülés, amputáció . . . semmi sem tartotta vissza kitűzött terveinek a véghezvitelében. Régi barátját, Oldham-et idézem:

„Stein mind studiumai, mind jelleme által kivételes mértékben volt felfedezőnek teremtve. Ritka nyelvi ismeretek, kitűnő emlékezőtehetségre támaszkodó otthonosság az összes előző jelentések és egyéb anyagban, ami valami kapcsolatban volt kutatásának tárgyával; a részleteket illetően is gondos tervezés; jó beosztása az időnek, a munkának és a költségeknek; csaknem természetfölötti érzék („almost uncanny flair”) ahhoz, hogy megragadja a térszínnek azokat a jellemző vonásait, amelyek az emberi mozgalmakat és települést befolyásolják; szilárdság az elhatározásban; ösztönös, finom érzék ahhoz, hogy hogyan kezelje a legkülönbözőbb fajú embereket; szívós fizikum, a testnek és az agynak fáradhatatlan energiája; a megfigyelés helyessége, a következtetés élessége, az események följegyzésében a részletezés pontosságára való gondos figyelem — ezek a tulajdonságok mind hozzájárultak élete nagy-nagy sikereihez.

Bár szerény és visszahúzódó természetű volt Stein, igen nagylelkű és melegszívű volt; géniusz a barátok szerzésében és megtartásában. Szinte csodálatos, hogy hogyan tudta megcsinálni, hogy még a legkényelmetlenebb viszonyok között is rendszeresen levelezett barátaival, izgalmas életének részeseivé téve őket és éreztetve velük, hogy érdeklődik munkásságuk iránt.”¹¹⁶

¹¹⁴ Anthropológiai méréseit T. A. Joyce dolgozta fel, a Scindia és az Innermost Asia egy-egy fejezetében, továbbá a Journal of the Anthropological Institute XXXIII (1903) és XLII (1912) évfolyamában, később még G. M. Morant, uo. LXVI (1936), 19–42.

¹¹⁵ Notes on Tirahi. JRAS. 1925: 399 kk., továbbá G. A. Grierson, Torwali. An Account of a Dardic Language of the Swat Kohistan, based on Materials collected in Torwal by Sir Aurel Stein. London, 1929. 216 pp.

¹¹⁶ E. W. Oldham, Sir Aurel Stein. Obituary Notice. JRAS. 1944: 80–885. — Hogy milyen mély baráti érzéseket tudott kelteni Stein maga iránt, azt szépen mutatják a meglehangú dedikációk, melyeket a barátai által neki küldött könyvekben látunk. Például Dunsterville, az indiai hadsereg vezérőrnagya így dedikálja neki egyik könyvét:

Hozzáfűzhetjük mindehhez, hogy — hagyatéka tanúsága szerint is — mindig hálásszívű volt; mindig módot talált arra, hogy a neki tett legkisebb szolgálatot, szívességet, jó munkatársi viszonyt előbb-utóbb meghálálja, akár pártfogóról (pl. Rawlinson, kinek az „Innermost Asia”-t dedikálta), akár indiai földmérő beosztottjairól (pl. Lál Szingh stb.) volt szó, akár — a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtáráról. — Hagyatékának átnézése láttatja meg azt is, hogy milyen fogékony volt Stein Aurél lelke a költészet és a természet szépségei iránt; csupán arra kell utalnom, hogy Horatius és a többi nagy latin költő három kiadásban is megvan könyvei között. Egyikben (Loeb Classical Library, 1912) a következő bejegyzést látjuk: „In ripis Hydaspis MDCCCXIII. Gravi vulnere aegrotantis solatium fuit iste libellus in montibus Sericis Nan-shan” . . . A „The Little Flowers of Saint Francis” (trad. Arnold) is éppenúgy megvan angliai, mint indiai, sőt úti könyvei között is. Arany, Goethe, Kipling még a kedves költői. — Mint már említettem, nagyon szerette a virágokat. Mohand-margi vendége, Baktay Ervin, aki vonzó képet nyújt Stein egyéniségéről és népszerű voltáról, leírja, hogy a természettel milyen bensőséges kontaktusban élt Mohand-margon. Kirándulásairól, expedícióiról hozott virágtöveket ültetett el ott, ismerte a hegyhát mormotáit, medvéjét.¹¹⁷ Könyveiből tömött aktatáskányi — sokszor könyvjelzőként használt — préselt virág került elő, a legtöbb valószínűen a Mohand-margról. Mint kitűnő fotográfus, nemcsak meglátni tudta tájak szépségét, hanem a jellemző vonásokat megfogni, másokkal érzékeltetni is. Utazásaiban gyűjtött levelezőlapjai is arra utalnak, hogy a szépség igen sokféle megnyilatkozása érdekelte. — Nemcsak hivatása, foglalkozása volt kapcsolatos sok romantikával,¹¹⁸ maga is romantikus lélek. Ezt lehet érezni följegyzéseiből és olvasmányjaiból is. Magyar olvasmányainak jórésze a magyar múlttal foglalkozó könyv, pl. Arany, Buda halála; Herceg F. Pogányok; Jókai, És mégis mozog a föld stb. Munkáiban, legszemélyesebb följegyzéseiben vissza-visszatér Kőrösi Csoma Sándor említése. Hú maradt gyermekkorra emlékeihez. A Kreuz-Schule 12 éves kis diákja az 1874. évi diáknaptárba¹¹⁹ a németnyelvű bejegyzések között a világosi fegyverletétl 25-ik évfordulóján a német idegeiben is ugyanolyan erős magyar érzésű sorokat jegyzett be, mint amilyen érzés hevitette itthon maradt kis társait. Gyermekkori énjéhez következetes maradt; rászolgált a 60 év múlva, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke által az Akadémia 1934 okt. 11-i összes ülésén mondott szavakra, amelyekkel az kiemelte „azt a példás, törhetetlen hűséget, mellyel ő magyar hazájához, és Akadémiánkhoz ragaszkodik”.¹²⁰

”To Sir Aurel Stein, a friend of 35 years and the instigator of this book”. Könyvének (Stalky's Reminiscences. London, 1928) — melyre Baktay Ervin hívta fel figyelmemet — 110. oldalán így ír Steinről, akit hajdan egy másik barátja, Justh Zsigmond, az ismert és általa nagyon szeretett magyar író révén ismert meg: ”In this way a kindly providence furnished me with a lifelong friend. Providence had to bring my Hungarian friend all the way from Budapest to the Punjab just to perform this task, because normally professors of universities and disreputable subalterns seldom meet”.

¹¹⁷ Baktay Ervin, A Boldog Völgy országa. Budapest, 1933, 209—220.

¹¹⁸ Felfedezései korán tápot adtak a ködös és exotikus múltat kedvelő Rider Haggard-i romantikának. ”Ganpat” regénye, ”Harilek. A Romance of Modern Central Asia, London, 1913” előszavában hivatkozik is Stein Aurélra. A regény színhelye egy hegyek közé zártan a legbelsőbb Ázsiában mai napig ókorinak maradt szaka néptörredéknek a fiktív kis országa. A Steinnek küldött példány érdekessége a dedikáció: ”Please dont explore Sakaeland next journey! M. A. Gompertz.”

¹¹⁹ Der Mentor. Notizbuch für Schüler für das Jahr 1874.

¹²⁰ Akadémiai Értesítő 1934 : 328 l.

Rokonszenvét akkor is kifejezte, amikor a megkisebbedett és stagnáló Magyarország minden presztízst elvesztette. Ragaszkodásának kifejezését csúcspontra juttatta könyveinek feltétel nélküli ideajándékozásával. Duka Tivadar sokkal kisebb jelentőségű könyvajándékatól eltekintve hiába keresnénk a számtalan külföldre szakadt és ott érvényesülő magyar tudósnál ennek a tettnek a párját. Egyedülálló ember egyedülálló tette.

*

A hagyaték 1154 db-ot tartalmazó első része már 1925-ben megérkezett. A második részt tartalmazó 51 láda 1957 áprilisában megérkezett ugyan, de a ládák kibontása, átnézése csak akkor történhetett meg, amikor egy modern, nagy raktárhelyiség elkészültével valamelyest enyhült a könyvtári helyszűke. Stein Angliában, az oxfordi Bodleian Library-ban őrzött könyveinek jegyzéke 780 db-ból álló 477 művet, illetve különlenyomatot és 515 folyóiratszámmal bíró 11 folyóiratot sorol fel. Ezek az Enemy Property Department ellenőrzése alatt voltak. A hagyaték második részének másik felét az Indiából később érkezett anyag alkotta, ezt is a Bodleian Library őrizte, de ez a Trustees of the Deceased's Will ellenőrzése alatt volt. Ebben a részben került elő a kb. 3050 cédulát tartalmazó kartoték, amelyben rövid címekkel és az eredeti elhelyezésre utaló szrinagari könyvespolc-számok bejegyzésével Stein Aurél még 1922-ben Szrinagarban megkezdte könyveinek, kézíratainak, film és lemezcsoomagjainak, kézíratainak, korrektúra-példányoknak, iratainak, térképeinek a katalogizálását. Az ott felsorolt tételek nem mind kerültek hozzánk. Fennmaradt néhány lajstrom tőle, melynek címe: Packed four tour. Nagy körütekintésről tanuskodnak, pl. 1941 okt. 17-i keltezéssel: fényképező- és sötétkamra-kellékek, vegyszerek, gyógyszerek, térképek, tintapor, mérőszalag, stb. Moore's Family Medicine. — Anglia és Magyarország között már hadiállapot volt, s ő szorgalmasan állítgatta össze a listákat (Box No. III stb.) „Hungary” felírással azt, amit ide szánt. 1943 szept. 24-én keletzte az utolsó listát. — A hagyaték második része kb. 2300 db könyvvel és különlenyomattal és 180 kötetnyi folyóirattal gyarapítja az Akadémia könyvtárát. Ha hozzávesszük a hagyaték első részét, 1154 db-ot, megállapíthatjuk, hogy összesen mintegy 3600 könyv és különlenyomatot köszönhetünk Stein Aurélnak. Ennek $\frac{4}{5}$ része a Keleti Osztályt gazdagítja. A hagyaték I. részének állománybavételét és katalogizálását már az Akadémiai Értesítő 1927. évfolyamában jelentette a főkönyvtárnok.¹²¹ A hagyaték II. részéből ennek az évnek az első felében 1210 db-nak az állománybavételét és katalogizálását végezte el a könyvtár.

Stein Aurél könyvgyűjtési módja nem a bibliofilé volt, aki a könyvet önmagáért szerzi meg, aki azt is megszerzi a teljesség kedvéért vagy a szépségéért, amit talán föl sem vág, de amit mégis ott akar látni a könyvespolcán. Stein Aurél évszázadunknak — Hedin mellett — a legnagyobb vándora volt¹²², aki évtizedeken át vagy az egész esztendőt, vagy annak tetemes részét úton töltötte. „Otthon” töltött ideje is több otthon (Mohand Marg, Szrinagar, London, Oxford) között oszlott meg. Így érthető, hogy csak azt szerezte meg, amire expedícióival kapcsolatos tanulmányai szempontjából szüksége volt, — ha ugyan nem kapta meg ezeket tiszteletpéldányként —. Ezekből hírének, tekintélyének gyors növekedése arányában mindig többet kapott, s termé-

¹²¹ Akadémiai Értesítő 1927 : 21.

¹²² Csupán első három nagy expedícióján kb. 40 000 km-t tett meg!

szetesen éppen azoktól, akikkel a problémák és a kutatási terület tekintetében a legtöbb közössége volt. Így azután érthető, hogy könyvtárában sok több-kötetes munka csomján van meg. Pl. a Sven Hedin expedíciójának eredményeit feldolgozó Southern Tibet c. kilenckötetes munkából csak a VIII. kötet van meg, amely a történeti földrajz kutatóinak nélkülözhetetlen. A The Cambridge History of India 6 kötetéből az őskorral és ókorral foglalkozó I. kötet, mert a többi kötet már nem érinti az ő problematikáját. Herzfeld Samarra-jának a III., az Archaeologische Mitteilungen aus Iran-ból az I. és IV. kötet, stb. A Stein Aurélnak dedikált könyvek és különlenyomatok szerzői között föl-vonulnak a korszak, — főként az 1910 — 1940 közé eső emberöltő összes nagyságai, akik Belső-Ázsiával, illetve az iránsztyikával, vagy az indológiával foglalkoztak: Hedin, Filippi, Nansen, Trinkler, Chavannes, Pelliot, Sylvain Lévi, Konow, Kozlov, Oldenburg, V. Thomsen, v. Le Coq, Grünwedel, Bang, Markwart, A. Herrmann, Giles, Thomas, Grierson, Francke stb.

19 fm, azaz 1000-1200 db azoknak a könyveknek, füzeteknek, folyó-iratszámoknak a mennyisége, amelyek nem tartoznak az orientalisztika körébe. Ezek között elsősorban említendő az MTA kiadványai, amelyeket a rendes tagokhoz hasonlóan kapott meg, mintha tagsági illetmények lettek volna. — A magyar történeti irodalomból leginkább a honfoglalás előtti és a legújabb kor érdekelte, melynek már ő is tanúja volt. — A British Academy Proceedings-ének 1921-től 1943-ig terjedő szép sorozata, az Alpine Journal 1908-1939 között megjelent tekintélyes része, ugyanígy a The Geographical Journal 160 száma 1943-ig, — mind tagilletményként járt neki. — Legkedvesebb iskoláinak a kiadványait is megőrizte. A Kreuz-Schule és a tübingai egyetem évkönyvei, Festschrift-jei mellett megtaláljuk a Ludovika Akadémia törté-netének vaskos kötetét stb. is. Nagyon feltűnik a hagyatékban sok könyve révén P. S. Allen neve, akihez valamennyi barátja közül a legmélyebb barátság fűzte. Allen előbb az oxfordi Merton College könyvtárosa volt, majd a Corpus Christi College elnöke. Gyakori és tartós oxfordi tartózkodásai alkalmával ott szállott meg Stein, mint azt egyik fényképalbumában saját felvételei is mutatják. Allen munkái közül az „Erasmi Epistolae” I—V. kötet (Oxford, 1906—1924), az „amico incomparabili” dedikált „The Age of Erasmus, Oxford, 1914”; Erasmus, Oxford, 1934 jött meg. Ott található az özvegy, Helen Mary Allen által kiadott „Letters of P. S. Allen, Oxford, 1939” is. Érdemes ennek előszavából idézni: „... a levelek zöme Sir Aurel Steinhez van intézve. Ez a levelezés 1901-ben kezdődött és hűséges odaadással tartott több, mint 30 esztendőn át”... Stein Aurél „akár a hosszú, éjfélig tartó menetelések, akár a sivatagi ásátásoknak porfelhőbe burkolt napjaiban, sohasem szűnő rendszerességgel válaszolt a levelekre” — írja Helen Mary Allen.

A klasszikus auctorok közül természetesen azokat találjuk meg könyv-tárában, akik Kelettel foglalkoztak: Herodotos, Arrianos, Ptolemaios, Plinius, Diodoros, Strabo stb. Ugy látszik, szívesen olvasta Saint-Beuve és Taine munkáit, továbbá hadtörténeti és egyéb katonai vonatkozású munkákat, memoárokat. Van azután sok gyakorlati könyve is, mint pl. a Geographical Society kiadványai közül: Harford, Hints of Outfit for Travellers in Tropical Countries, Lo., 1903; Hints to Travellers I—II; The Camp Kitchen, Moore's Family Medicine (expedíciójának ő volt orvosa is), kínai, perzsa és több orosz nyelvtan, útikalauzok, múzeumi útmutatók stb. Az utazásai folyamán nem pusztán a Keleten (Japán, Singapore, Kína, Egyiptom, Törökország, India), hanem a Földközi-tenger országaiban és Nyugaton gyűjtött több száz képeslap is ide-

tartozik, továbbá útlevelei és pár családi ereklje, mint pl. „Édesanyám utolsó levele”, „szüleim sirjáról” c. borítékban száraz virág stb. is.

Mindezeknél fontosabbak a hagyaték orientalisztikai vonatkozású részei. Idetartoznak jórészt a Stein Aurélnak írott levelek; csaknem mind neves orientalisták levelei. Ezek rendezésére még nem kerülhetett sor. Stein egyetemi jegyzetei, műveinek fogalmazványai is itt vannak. Az a sokszáz fényképfelvétel, amelyet Stein expedíciói folyamán készített, nagy értéket jelent a geográfus és a régész, keleti művészettörténész számára. Ezeknek a negatívjai is — úgy látszik — megvannak a hagyatékban, s ezeket a könyvtár mikrofilmtára fogja őrizni. 31 albumot viszont, amelyek — részben áttekinthetően rendezve — a fényképeket tartalmazzák, a Keleti Osztály helyez el.

Mint említettem, Stein Aurél mindig, mindjárt a megjelenés után elküldte műveinek, cikkeinek egy-egy példányát a M. T. Akadémiának. Hagyatékában is maradtak nagy művei és különlenyomatai is. Minden bizonnyal az örökhagyóknak tetsző módon cselekedett az Akadémia akkor, mikor Stein műveinek néhány főlös példányát Indiával és Belső-Ázsiával foglalkozó intézeteink könyvtárában ottani használatra letétként elhelyezett.

Van a hagyatékban 6 újabb keletű keleti kézirat is (1 török, 2 szanszkrit és 3 perzsa, pl Tārih-i Kāšmir)

Legfontosabbak orientalistáink számára a keleti tárgyú nyomtatványok. Hogy ezeknek hézagpótlóan fontos voltát fölmérhessük, előrebocsátjuk, hogy igen nagy részük került a könyvtár praesens-jellegű részébe, sőt a kézikönyvtári polcokra. Belsőázsiai vonatkozású, nálunk eddig hiányzó munkák, hogy csak néhányat említsek a sok közül, pl.:

Chavannes: *Mission archéologique dans la Chine septentrionale*. I-II. P., 1913-15.
 Conrady: *Die chinesischen Handschriften und sonstigen Kleinfunde* Sven Hedins in Lou-lan. Stockholm, 1920.

Falke, Otto von: *Kunstgeschichte der Seidenweberei*. Berlin, 1921.

Forsyth, Sir T. D.: *Report of a Mission to Yarkand in 1873*. Calcutta, 1875.

A. Foucher: *L'art gréco-bouddhique du Gandhāra Étude sur les origines de l'influence classique dans l'art bouddhique de l'Inde et de l'Extrême-Orient*. I-II. P., 1905.

Kharosthi Inscriptions, discovered by A. Stein in Chinese Turkestan. Transcribed and ed. by A. M. Bower, E. J. Rapson and E. Sérart. I-III. Oxf., 1920-29.

Le Coq, A. von: *Chotscho. Facsimile Wiedergaben der wichtigeren Funde der I. Kgl. Preuss. Expedition nach Turfan*. Berlin, 1913.

Le Coq, A. von: *Die buddhistische Spätantike in Mittel-Asien*. I-VII. Bln., 1923-29.

Legge, James: *A record of Buddhist kingdoms, being an account by the Chinese monk Fā-hien of his travels in India and Ceylon*. Oxford, 1886.

Pelliot, Paul: *Mission Pelliot en Asie Centrale* I-VI. Paris, 1920-26.

Saeki: *The Nestorian Documents and Relics in China*. Tokyo, 1937.

Yule-Cordier: *Cathay and the Way thither*. I-IV. London, 1913-16.

India és Hátsó-India kutatói is örülhetnek hézagpótló könyveknek pl.:

Hillebrandt. A.: *Vedische Mythologie* I-III. Breslau, 1927-29.

Marshall-Foucher: *The Monuments of Sanchi* I-III. 2°

Le Temple d'Angkor Vat: I-III. Paris, 1932.

Madho Sarug Vats: *Excavations at Harappa*. I-II. Delhi, 1940.

Az „Archaeological Survey of India” sorozatából Cousens, Banerji, Kaye stb. hatalmas kiadványai.

Mus, Paul: Barabudur. Paris, 1935.

Marshall, J.: Excavations at Taxila, Calcutta, 1921.

Gschnitger, F. M.: The Archaeology of Hindoo Sumatra. Leiden, 1937.

A „Memoirs of the Archaeological Survey of India” sorozatból is 24 kötet jött.

Az iranisztika és az Elő-Ázsiára vonatkozó egyéb studiumok művelői, főleg a régészek számára jó tudni, hogy most már nem kell hónapokig külföldről rendelt mikrofilmre várni, ha pl. a következő könyvekre van szükségük: Herzfeld, Ernst: Am Tor von Asien, 1920.

Herzfeld: Paikuli, monuments and inscriptions of the early history of the Sasanian empire. I-II. 1924.

Herzfeld: Die Malereien von Samarra. Berlin, 1927.

Lauffer, B.: Sino-Iranica, Chicago, 1919.

Morgenstierne, G.: An Etymological Vocabulary of Pashto. Oslo, 1927.

Morgenstierne: Indo-Iranian Frontier Languages I-II. Oslo, 1938-44.

Ezekhez hozzájön még 10 könyv és különnyomat Morgenstiernetől.

Cumont, F.: Fouilles de Doura-Europos. I-II. Paris, 1926.

Konow, Sten: Saka Studies, Oslo, 1932. Ezenkívül még 24 cikke és könyve Konownak.

Musil, Alois: Arabia Deserta. New York, 1927.

Musil, A.: The Northern Heğaz. New York, 1926.

Musil, A.: The Middle Euphrates. New York, 1927.

Ezeket kívül még Rostovtzeff, Hackin, Schaeder, Schwarz stb. munkáiból sok olyan, ami a két világháború közötti ama korszakban jelent meg, amelyben az Akadémia semmit sem, vagy alig valamit költött könyvekre.

A könyvárusi forgalomból már kiveszett, tehát nagy anyagi áldozatok árán sem megszerezhető, hézagpótló munkák mellett elég nagy a száma azoknak a kutató számára sine qua non jelentőségű könyveknek is, amelyek másodpéldányként kerülnek be a könyvtárba, s így intézetek és akadémiai minősítésű kutatók számára kiköcsönözhetővé válnak. Ez adja meg a jelentőségét azoknak a különlenyomatoknak is, amelyeket eredetileg tartalmazó folyóirat-kötetek a könyvtárban megvannak ugyan, de csupán ott használhatók. Van azután a hagyatékban sok olyan separatum is, amely csak ebben a formában fog hozzáférhetővé válni.

*

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának orientalisztikai anyaga főként magángyűjtemények — Szilágyi Dániel, Vámbéry Ármin, Szilágyi Áron, Kaufmann Dávid, Kégl Sándor — könyveiből tevődik össze. Erre az alapra épít az Akadémia, amikor 1950 óta rendszeresen fejleszti a könyvtár keleti osztályát.

A Stein-hagyaték nagyban erősíti az alapokat és gazdagon szolgálja a továbbépítést is. De még ennél a ténynél is fontosabb a hagyaték morális jelentősége: az, hogy egy külföldre szakadt, s ott fényes életpályát befutó hazánkfia — *milyen* hazánkfia! — adta haza a könyvtárát, s a körülmények és a mód, *ahogyan* adta azt.

Ma, amikor a világ legjobbjai és az UNESCO a Kelet és a Nyugat kölcsönös megértésének a szükségességét hangoztatják, különös jelentőséget ad

Stein Aurél személyének az is, hogy Stein Aurélnak egész életművét a sokszor idézett goethei mondás jellemezte:

„.....Orient und Occident
Sind nicht mehr zu trennen.”...
„Also zwischen Ost und Westen
Sich bewegen, sei's zum Besten! ”

(Epigrammatisches: Zum Diwan.)

SIR AUREL STEIN AND HIS LEGACY

"I give all my books (other than those selected as hereinafter provided) to the Hungarian Academy of Sciences at Budapest to be added to its library in token of my grateful remembrance of the help I received from the latter as student and of the encouragement which the Academy accorded me as one of its member" — writes Aurel Stein in his will and with this official formulation he expresses his very old intention.

It happened as late as 1922 that at the First General Assembly of that year the Chief Librarian of the Hungarian Academy of Sciences was reading out Aurel Stein's letter including, among others, the following: "Many happy memories of my youth attach me to the old Library of the Academy . . . This was where I spent the most pleasant hours of mine outside the paternal home . . . Thus I need not give the reasons for having left my books to the Library of the Academy by my will made several years ago . . . I saw to it that the books should get to Budapest free of charge at that time, and that no terms should prevent the Library from selling the unwanted works for its own purposes."

In order to be able to appreciate the importance of the bequest, we must see clearly the personality, endeavours of Aurel Stein as well as the trend of his research activity, in brief his intellectual legacy, too, — both the man and the scientist.

He was born in Budapest on November 26, 1862. Not only his highly cultured parents (being merchants) but also his far elder brother Ernest were aiming at affording him, the talented child, then the young man the possibility of the full intellectual development. The Kreuz-Schule of Dresden, the Lutheran Grammar-School of Budapest as well as the universities of Vienna, Leipzig, and Tübingen made of him a scientist with a wide intellectual horizon. Also the scholarship renewed for him by the Hungarian State year by year helped him to study abroad. In this way he was going in for Iranian studies in Cambridge, Oxford, and London in 1884—85. He completed the Officers' Training Corps at the Military Academy of Budapest among the first ones in rank and became an excellent cartographer here. Then he continued his studies again in London for a year. It appears from his diarylike notes how the young scientist obtained here the appreciation of a great many prominent men (Sir Henry Rawlinson, Dr. Rost, Theodore Duka, the Surgeon-Colonel of Hungarian origin etc.). He got to India in this manner. She was the land of his dreams not only for her own sake but also for the reason that she brought him nearer to his researches concerning the eastern penetration of Alexander the Great, then that of Hellenism, furthermore to his investigations on the mysterious Central Asia.

The example of Alexander Csoma de Kőrös, his modest and heroic fellow-countryman who had renounced even family life in order to devote himself to science only and who a century ago had lived as a monk among the monks in the icy, dreary monasteries of Tibet for eleven years was always in his mind.

By means of his travel-diary, reports, papers, and works the career of Aurel Stein can be followed up to the great exploring expeditions. This first period of his researches promoted Northern India's archaeology and historical geography. During the second period covering a quarter of a century the great expeditions to Central Asia took place shedding light, first of all, on the relations between India and Central Asia. The best short account of the results of the three great expeditions was given by Stein himself in the introductions to his considerable works (Ancient Khotan, Serindia, Innermost Asia), moreover in the volume "Revealing India's Past"; London, 1939 (Archaeological Exploration in Central Asia, pp. 152—182). The third period covering two decades (till his death at Kabul on October 26, 1943) was devoted to the Iranian expeditions disclosing the ancient relations between India and Asia Anterior. The fertility of this extraordinarily hard-working man most obviously appears from the bibliography to be found in the foot-notes, though under the circumstances this bibliography cannot lay claim to be complete. He was a philologist for sixty years and a discoverer in the field of archaeology and geography for fifty years. The whole world was opened to Stein loading him with innumerable deco-

rations, he, however, gave the world a key to the mysteries of thousands of years and of civilizations disappeared long ago. The vast material he brought to light is kept in the museums of London, Delhi, Calcutta, and Lahore, in the Harvard University as well as in Persia. The experts have been working on that material for half a century and will work on it even for a long time.

If he had been a geographer only, he would have achieved a lasting reputation for himself anyway. However, the other results obtained by him overshadow his merits in the field of geography.

Illness, serious wound, amputation . . . nothing prevented Stein from carrying out his plans. As Oldham, his old friend writes: "Stein was exceptionally endowed by study and character for work of exploration." (Sir Aurel Stein. Obituary Notice. *Journal of the Royal Asiatic Society*; 1944, 81 ff.) We may add to Oldham's excellent necrology that, as it appears from the bequest, too; Stein was always a man of a grateful disposition. He found a way at any time to show, sooner or later, his gratitude for the slightest service and favour done to him and for the good terms with his collaborators, no matter whether it was all about his former supporter (e. g. Sir H. Rawlinson whom the "Innermost Asia" was dedicated to) or the Indians subordinate to him in land-surveying (e. g. Lál Singh). Moreover, it appears from his posthumous notes and books that he had a very close connection with nature and that he was a romantic soul at bottom.

Aurel Stein collected books not in the manner of a bibliophile who was procuring them for their own sake; he was not able to do so for want of a permanent home.

Covering about 80 000 kilometres on foot and on horseback, he spent a great deal of his life on the way. Even his time spent "at home" was divided among several homes (Mohand Marg, Srinagar, London, Oxford), so it is understandable that he mostly acquired those publications only which he needed from a scientific point of view related to his expeditions. He received a large number of books as complimentary copies, so it is easy to understand that a lot of works of several volumes were found incomplete in his library. Nevertheless, he left about 3600 books and reprints to the Academy; four fifths of them are added to the collection of the Oriental Department of our Library. The first part of his books sent to Budapest in 1925 was catalogued by 1927. The second part was delivered in 1957; the competent English authorities were very obliging in forwarding it to Hungary.

The Stein Library is particularly of great importance to the scientists dealing with Central Asian, Indian, and Iranian studies because it contains plenty of works published chiefly between 1910 and 1940 which are not to be found in Hungary otherwise, in view of the fact that the Academy was not in a position to purchase, so to speak, anything in these three decades.

The material on Oriental studies in the Library of the Hungarian Academy of Sciences consists chiefly of private collections. Relying upon this stock, the Academy has been systematically developing the Oriental Department of its Library since 1950.

Aurel Stein's legacy strengthens the bases to a great extent and considerably promotes the further development at the same time. Nevertheless, the fact that one of our fellow-countrymen — what a fellow-countryman! — getting abroad gave his library to his native country, and the circumstances as well as the manner in which he did it are of still greater moral importance to us.

A kiadásért felel: Bernát György, az Akadémiai Kiadó igazgatója

60.51552. Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRÁNAK KIADVÁNYAI

1. Haraszthy Gyula: *A 130 éves Akadémiai Könyvtár*. Bp. 1956.
2. Berlász Jenő—Szakmáryné Németh Mária: *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának múltja és jelene*. Bp. 1956.
3. Csapodi Csaba: *A legrégibb magyar könyvtár belső rendje*. Bp. 1957.
4. Berlász Jenő: *Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának átalakulása*. Bp. 1957.
5. Haraszthy Gyula: *Az Országos Könyvtárügyi Tanács és a magyar könyvtárügy időszervi kérdései*. Bp. 1958.
6. Gergely Pál: *Arany János és az Akadémia Könyvtára*. Bp. 1958.
7. Endre Moravek: *Die neuen ungarischen Bibliotheksnormen*. Wien 1957.
8. Szakmáryné Németh Mária: *Az Akadémiai Könyvtár mint a Magyar Tudományos Akadémia célkitűzéseinek könyvtári támogatója*. Bp. 1958.
9. Gergely Pál: *Az Akadémia levéltára a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kézirattárában*. Bp. 1958.
10. Csapodi Csaba: *Könyvkonzerválás és restaurálás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*. Bp. 1958.
11. Moravek Endre: *Kiadványtípusok a katalogizálás szempontjából*. Bp. 1958.
12. Szakmáryné Németh Mária: *A központi folyóiratcímjegyzék kérdései*. Bp. 1959.
13. Csaba Csapodi: *L'avenir des périodiques scientifiques*. La Haye 1958.
14. F. Osanak Dóra: *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig*. Bp. 1959.
15. Moravek Endre—Weger Imre: *Magyar könyvészeti kifejezések kis orosz szótára*. Bp. 1959.
16. Csaba Csapodi: *Der geographische Begriff im Katalogsystem der Bibliothek*. Wien 1959.
17. Csapodi Csaba: *A proveniencia elve a könyvtárban*. Bp. 1959.
18. Rásonyi László: *Stein Aurél és hagyatéka*. Bp. 1960.

